

HERMANN RÓBERT

HATVANI IMRE

SZABADCSAPATVEZÉR

ÉS AZ ABRUDBÁNYAI KATASZTRÓFA

Az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc mindmáig aktuális kérdései közé tartozik az ún. nemzetiségi kérdés, a magyar forradalom és az országban élő nemzetiségek viszonya. Közhely, de igaz: a magyar szabadságharc fegyveres erőinek kb. 15–20%-át mindvégig olyan hadszíntereken kellett állomásoztatni, amelyekben döntő, a szabadságharc eredményét befolyásoló sikert ugyan nem érthettek el, de ottani tartózkodásuk nélkül a környékbeli magyar lakosság élete és vagyónbiztonsága veszélyben forgott volna, illetve a fontosabb hadszínterek ellátásában, utánpótlásának megszervezésében keletkeztek volna komoly zavarok. E területeket azért kellett állandóan megszállás vagy legalább megfigyelés alatt tartani, mert a helyi szerb vagy román lakosság ellenségesen viszonyult a magyar szabadságharchoz, s fegyveres fellépésével a fő ellenség, a cs. kir. hadsereg pozícióit erősítette.

Mindebből következően már az első fegyveres összeütközések után több kísérlet történt arra, hogy e nemzetiségi felkelőket valamilyen módon lecsillapítsák és megbékítsék. E kísérletek azonban rendre eredménytelenek maradtak; részben azért, mert olyankor került rájuk sor, amikor a magyar hadsereg állása meglehetősen előnytelennek tűnt, s így a nemzetiségi vezetők nem nagyon láthatták értelmét a lehetséges veszteséggel történő békekötésnek; részben pedig azért, mert e mozgalmak tömegbázisát alkotó paraszti népességet átította a császár iránti hagyományos hűség, s így a magyar szabadságharc vezetőiben, azok minden ígérete ellenére sem láttak egyebet a jó császár ellen lázadó, s mellesleg az ő jogaikat korlátozni akaró magyar nemeseknél.

Az eredménytelenség másik magyarázata – pl. a szerb fölkelőkkel folytatott alkudozások esetében – az volt, hogy e felkelők sok esetben a tárgyalásokat nem tekintették egyébnek, mint az időnyerés eszközének, s 1849 tavaszától kezdve saját előnytelen pozícióikon próbálták ily módon segíteni. Emellett a magyar szabadságharc politikai vezetői meglehetősen differenciálatlanul szemlélték a nemzetiségi mozgalmak vezetőit; vagy csupán a fekete-sárga reakció, vagy a pánszláv mozgalom ügynökeit, jobb esetben megtévesztetteit látták bennük, s nem figyeltek fel e mozgalmakon belüli különböző irányzatokra; holott egyáltalán nem volt mindegy, hogy a bécsi udvari körökkel szoros kapcsolatban álló Rajacic érsekkel, vagy a demokratikusabb irányt képviselő Stratimirovic ezredessel próbáltak meg érintkezésbe lépni.

A tárgyalások további akadályát jelentette – főleg a román és szerb mozgalmak esetében – az a brutalitás, amellyel e mozgalmak a nemromán és nemszerb lakossággal szemben felléptek. Kiirtott falvak és felperzselt városok, kannibáli kegyetlenség jelezte a szerbiának és a román légiók útját; Zombor, Zalatna,

Nagyenyed romjai és legyilkolt lakóinak holttesteit fölött nehéz volt kezet nyújtani e mérszárítások elkövetőinek. S ez annál is nehezebb volt, mert adandó alkalommal a visszatörítés sem maradt el. Mindez pedig olyan érzelmi akadályt jelentett a tárgyalások útján, amelyen mindkét félnek nehéz volt átlépnie.

A magyar történetírás szinte a szabadságharc leverése óta vizsgálja, volt-e lehetőség arra, hogy e nemzetiségi mozgalmak és a magyar szabadságharc vezetői még az események alatt békét teremtsenek. A meg nem valósult lehetőségek vizsgálata persze csak egy hajszálra van a „mi lett volna ha” típusú kérdésekétől; ám a megvalósult és a megvalósulatlan lehetőség az adott pillanatban elvileg ugyanolyan megvalósulási eséllyel bírt; a megvalósult lehetőségnek pedig általában okai vannak, s nem valamiféle vak törvényszerűség következtében történik az, ami történik. Ha pedig ez így van, akkor a meg nem valósult lehetőségek elemzése is tartogat tanulságokat, hiszen sokszor igen apró, esetlegesnek tűnő dolgokon múlt, hogy a kedvezőtlenebb lehetőség vált valósággá; jelen esetben az, hogy nem békekötés és megbékélés, hanem harc következett.¹

E megbékélési lehetőségek között fontos helyet foglal el Ioan Drágosnak, a magyar nemzetgyűlés román képviselőjének 1849. április–májusi tárgyalás-sorozata és békéltetési kísérlete a román felkelők vezetőivel. Ennek az akciónak a történetével a múlt század hatvanas éveitől több magyar és román történész is foglalkozott; így Kemény Gábor, Szilágyi Farkas, Jancsó Benedek, Silviu Dragomir, I. Tóth Zoltán, Miskolczi Ambrus, Varga János és Spira György, hogy csak az új eredményeket hozó tanulmányok és monográfiák szerzőit említsük. Munkásságuk révén ma már nagyjából ismerjük e békeakció történetét, résztvevőinek indítékait és kudarcainak okait; illetve a békekötés megghiúsulásának közvetlen és közvetett következményeit. E tanulmányokat azonban jórészt politikatörténeti megközelítés jellemzi; holott erre a békeakcióra a tavaszi magyar győzelmek időszakában, tehát egy olyan időpontban került sor, amikor úgy tűnt, a cs. kir. csapatok kiűzése után a magyar szabadságharc fegyveres erői katonai eszközökkel is rendezni tudják a magyarok és nemzetiségek közötti konfliktust. A politikai és katonai rendezés lehetősége tehát egymással párhuzamosan létezett, s véleményem szerint ez volt a legfontosabb magyarázata a békeakció kudarcának és a fegyveres harc újabb fellángolásának. Tanulmányom tehát ennek a békeakciónak a katonai vonatkozásaival foglalkozik, s „hőse” nem a békekereső Drágos vagy a megbékélésre hajlandóságot mutató Avram Iancu, a román felkelők vezetője; hanem a fegyveres megoldást előtérbe helyező Hatvani Imre szabadcsapatvezér. Ezért tanulmányomban csak ott érintem a békeakció részleteit, ahol az az események megértéséhez feltétlenül szükséges, s elsősorban azt vizsgálom, melyek voltak azok a – sokszor esetleges – okok, amelyek következtében a megbékélés helyett a lehető legrosszabb következett be: az elégtelen eszközökkel végrehajtott fegyveres akció.

A zarándi harctér

Az Arad, Bihar, Hunyad és Alsó-Fehér vármegyék által határolt Zaránd megye lakosságának túlnyomó részét 1848 előtt románok alkották. Fényes Elek 1847-es adatai szerint a lakosság 90%-a volt román, a korabeli megyei adatok

szerint pedig ez az arányszám elérte a 95%-ot is. A lakosság többi részét elenyésző számú szlovák, örmény, szerb és zsidó mellett kb. egyforma arányban alkották magyarok, németek és cigányok. A megye az 1848 őszén kibontakozó román néplázadásban ugyanazon jelenetek színhelye volt, mint a szomszédos Alsó-Fehér vármegye vagy más, túlnyomórészt románok lakta erdélyi vármegyék. A felkelők irtóhadjáratokat indítottak a környékbeli magyar és német lakosságú települések ellen, s 1848 október végére kezükre kerültek a megye főbb pontjai. Gál László Arad megyei nemzetőr őrnagy ugyan 1848 november elején rövid időre visszafoglalta a megye legfontosabb településeit, Nagyhalomot, Kőrösbányát és Brádot, s nagyjából kimenekítette az ott fogvatartottakat, de november 12-én már ki is vonult Arad megye felé, így Zaránd január közepéig ismét a román felkelők kezére került. Megkísérelték a szomszédos, s részben szintén románok lakta Bihar megyébe történő beütést is, de sikertelenül. 1849 januárjában Beke József honvéd őrnagynak az aradi ostromseregehez tartozó különítménye tartotta megszállva a megyét, január végén–február elején azonban Bem csapatainak erősítésére Erdélybe rendelték, mire Beke Brádon át Dévára vonult. Február elején tehát ismét a román felkelők ellenőrizték a megyét. Erőik azonban meglehetősen gyengék voltak; nemcsak Beke már említett dandárjának átvonulását nem tudták komolyan zavarni, hanem a Bem által a piski csata előtt Nagyváradra küldött sebesültszállítmányát sem. A szállítmány február 9-én indult el Déváról, útközben többször is visszaverte a román felkelők támadását, majd Kőrösbányán, Nagyhalomán, Vaskóhn és Belényesen át megérkezett Nagyváradra.

A szállítmány vezetője Csutak Kálmán őrnagy, a 27. zászlóalj parancsnoka volt. Csutak merész és jó képességű zászlóaljparancsnokként oldotta meg nehéz feladatát; 230 emberével öt nap alatt tette meg ezt a nem veszélytelen utat. Csutak feladata az volt, hogy Nagyváradon egészítse ki zászlóalját, csatlakoztassa hozzá az aradi ostromseregnél lévő századát, majd Zaránd megye északi szélén induljon meg Kolozsvár felé.

Csutak a legjobbkor érkezett meg Nagyváradra. Beöthy Ödön Bihar megyei főispán éppen Csutak oszlopának megérkezése napján, február 12-én jelentette Kossuthnak, az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökének, hogy „azon futárok, szállítmányok, melyek Halmágyon keresztül Bem táborához valának utasítva, mind visszatértek, mert a vidék oláh csoportozások által meg van szállva”. Beöthy szerint a halmágyi szoros védelmére rendelt Bihar megyei nemzetőrök parancsnok nélkül vannak, s így „állomásaikat aligha becsülettel megtartják”. Beöthy érintkezésbe lépett a Nagyváradon székelő 6. és 8. hadmegyék parancsokával, Cserey Ignác alezredessel, s Cserey egy ágyút küldött a Nagyváradon alakuló német légió 3. századának kíséretében Nagyhalomra. Ugyanakkor maga Cserey is azt jelentette Kossuthnak, hogy Nagyvárad, „hol az állodalomnak sok kincse van letéve, csaknem merőben fedezetlen van”, s csapatokat kért a Bihar megyébe vezető hágók őrzetére.

A Zaránd megyén átvetető út két dolog miatt volt fontos. Egyrészt azért, mert Bemnek a Maros völgyében állomásozó csapatai részére itt lehetett a leg-rövidebb úton utánpótlást küldeni; másrészt pedig azért, mert ha ez az útvonal az ellenség kezében van, bármikor betörhet Bihar megyébe, ahol a szabadságharc legfontosabb ipari központjai, raktárai, újonctelepei találhatók. Emellett ezen az

úton elvághatta az összeköttetést az aradi ostromsereg és a központi kormány-szervek között; ha pedig Arad ostromzárja megszűnik, Békés és Bihar megyék felől fedezetlen marad a forradalom háttországa. Ez pedig komolyan megzavarhatta volna a magyar főssereg január közepe óta folyó összpontosítását is. A helyzet annál is fenyegetőbbnek tűnt, mert Erdélyből utoljára Bem nagyszebeni és víz-aknai vereségeiről érkezett hír; e lehetőségek tehát egyáltalán nem tűntek valószínűtlennek.²

Csapatokat kért a halmágyi vonal fedezésére Zárand megye 1849. január 25-én kinevezett kormánybiztosa, Sántha György Bihar megyei alispán is. Cserey Ignác alezredes február 16-án útnak indította a 16. honvédszászlóalj egy századát, s egy újabb századot meg egy fél röppentyűtelepet ígért néhány napon belül. Maga a kormánybiztos, Sántha György is hozzálátott a megye visszafoglalásához. Február 17-én a rendelkezésére álló erővel, amely mintegy 850 főt számlált, és két háromfontos ágyúval Véber János őrnagy vezérlete alatt Vaskohról Lázuron át Nagyhalmágyra indult. 19 honvédet hátrahagyott a kristyóri hágó fedezésére, majd még a nap folyamán bevonult Nagyhalmágyra – állítólag éppen az utolsó pillanatban, mert a román felkelők már megszállni készültek a várost. Sántha azonban úgy vélte, erői aligha lesznek elégségesek arra, hogy Bem Déva környékén állomásozó táborával fenntartsa az összeköttetést, sőt úgy vélte, ha nem kap erősítést, még Nagyhalmágyot is fel kell adnia.³

Február 17-én megérkezett Debrecenbe Bem piski győzelmének híre. Ez azt jelentette, hogy immáron nem kell Erdély felől reguláris katonaság támadásától tartani, csupán a román felkelők megfékezése a cél. Bizonyossá vált az is, hogy a Damjanich tábornok, ill. Gaál Miklós tábornok által Erdélybe küldött erősítések csatlakoztak Bemhez; Csutak kiegészítendő zászlóaljára tehát egyelőre nincs szükség. Ezért a hadügyminisztérium – figyelembe véve Cserey és Sántha kéréseit – február 18-án úgy intézkedett, hogy Csutak egy századost, egy tisztet és néhány tiszthelyettest meg közlegényt, mint toborzókat hagyjon hátra Nagyváradon, ő maga pedig zászlóaljával induljon a halmágyi szorozhoz, s vegye át az ottani erők feletti parancsnokságot. Az így kialakítandó dandár az aradi ostromsereg 9. hadosztályának alárendeltségébe fog tartozni. Az utasítás szerint a 27. zászlóalj kiegészítése után visszatér Erdélybe, helyét pedig más csapatok fogják pótolni. Csutak február 20-án még Nagyváradon volt, 22-én már Belényesen, 24-én pedig Nagyhalmágyon. Sántha György kormánybiztos február 21-én – még mielőtt értesült volna Csutak megbízatásáról – hosszú levélben közölte Véber János őrnaggyal kormánybiztosi kiküldetésének célját. Levele szerint „addig míg működéseinket tovább terjeszthetnénk minden nap legalább e környéken közelebb eső községekben biztosan a motozás mindenütt egy tisztnek jelenlétében s vezetése alatt hajtassék végre”; majd részletesen felsorolta, hogy milyen módon kell ezt végrehajtani. Levelében egyértelművé tette, hogy ennek menetrendjét ő maga kívánja meghatározni, tehát nemcsak politikai felügyeletet kíván gyakorolni a sereg fölött.

Csutak február 26-án Nagyhalmágyon hivatalos átiratban szólította fel Sánthát arra, hogy seregét mindig lássa el elegendő pénzzel és kétnapi élelemmel; ugyanakkor kijelentette, hogy bármikor kész találkozni Sánthával s szolgálataira állni. A jobb egyetértés érdekében délelőtt 10 órakor be fogja neki mutatni tisztikarát is. Sántha válaszában közölte, hogy mindig meg fog tenni mindent

a sereg ellátására. Leveléhez mellékelte Véberhez küldött levelének másolatát; ugyanakkor arra hivatkozva, hogy mindmáig nem tudja Csutak kiküldetésének „célját, irányát, hatóságát”, kérte Csutakot, hogy közölje azt vele; „mert ha reám itt szükség nincsen, és tisztelt katonaság magától mindenekben működhet, katonai kormányzást gyakorolhat, a felelet terhe se illethetvén engem, azonnal távozni fogok; ellenben azon értelemben, mint amilyenel kiküldve vagyok Zaránd megyei kormánybiztosnak, hogy mástól függen, mit kellessen tenni, és a kiadott rendeletek csak akkor teljesíthessenek, amikor azoknak teljesítésükre a parancsnokságnak kedve vagyon, azt állásom el nem tűrheti, és azok iránt a maga helyére jelentést tenni kötelességemnek tartandom. Mert vagy leszek kormánybiztos a maga értelmében, vagy átengedem ezen éppen nem irigylendő pozíciót; próbálja más is, kinek tetszeni fog. A részletekbe belebocsátkozni kevés napok leforgása alatt, míg választ nem nyerendek, nem kívánok”. Csutak február 27-én udvariasan válaszolt a levélre; közölte Sánthával a február 18-i hadügyminiszteri rendeletet, s 40 előfogatot kért serege számára. Az üzenetváltás azonban már magában hordta a későbbi ellentét csíráját, s nem a legjobbakat ígérte a polgári és katonai hatóságok együttműködése szempontjából.⁴

Csutak leveléből Sántha úgy vélte, hogy a katonaság parancsnoka őt csak egyszerű élelmezési biztosnak tekinti; holott kormánybiztosi megbízatása alapján úgy vélte, jogában áll a csapatokkal is rendelkezni. Csutak pedig semmi jót nem olvashatott ki Sántha leveléből, csak azt, hogy a kormánybiztos a maga elképzelései szerint szeretne rendelkezni a katonasággal. A dolgot tovább bonyolította, hogy Sántha megbízatása Beöthy Ödön volt erdélyi főkormánybiztostól származott; Csutaké viszont a hadügyminisztériumtól. Zaránd megye polgári hatóság szempontjából az erdélyi főkormánybiztos – január 27. óta immáron Csány László – alá tartozott; a Zaránd megyei katonaság azonban az aradi ostromsereg, az V. hadtest alárendeltségébe; ez utóbbi főkormánybiztosi hatóságát pedig Vukovics Sebő gyakorolta. A Zaránd megyei erők magvát jelentő 27. honvédszázalóaljat viszont továbbra sem vették ki Bem rendelkezése alól, csupán a zászlóalj feltöltésének időtartamára rendelték azt Nagyhalomra. Ez a hatásköri átfedés, illetve kétirányú függés pedig akkor is bonyodalmakat okozott volna, ha nem két olyan rossz természetű ember kénytelen együttműködni, mint Csutak és Sántha. Csutak ugyanis meghódítandó területnek vélte Zaránd megyét, amelyet fegyverrel kell elfoglalnia, vagy pedig „a törvényeknek nem engedelmességek lakosait semmivé teszem, s a nemzetnek Zaránd megye földjét tisztán s ellenség nélkül fogom átadni”. Sántha ebben nem látott mást, mint a katonai uralomra való törekvést, s mint volt megyei tisztviselő, jó szokás szerint minden lehetséges helyen igyekezett feljelenteni Csutakot. Azt sem igen volt hajlandó figyelembe venni, hogy Csutakot nem egy megyei hajdúcsapat, hanem egy dandár élére nevezték ki, s hogy az őrnagy feladata nem az, hogy elrabolt jószágok után nyomozzon, hanem az, hogy Zarándot katonai szempontból biztosítsa.

Mindehhez még egyéb összeütközések is járultak. Csutak ugyanis semmilyen beleszólást nem tűrt a dolgába; nemcsak ellenálló, hanem békés falvakat is feldúlt, amivel nemhogy lecsillapította volna a román lakosságot, inkább csak növelte ellenszenvét. Az egyes falvak elfoglalásánál ejtett „hadizsákmánnyal” maga kívánt rendelkezni; saját szakállára elárvereztette azt, s az összegről nem számolt el Sánthának. Mindezt azért fontos hangsúlyoznunk, mert a Csutakról az

iratokból kialakuló kép egyáltalán nem hasonlít arra, amit önmagáról fest emlékirataiban. Memoárjában a közte és Sántha között kialakult ellentétet egy velejéig demokrata, a lakosságot a túlkapásoktól óvni igyekvő parancsnok és egy feudális módszerekkel élő, robotoltató, a lakosságot megnyomorító megyei alispánból lett kormánybiztos konfliktusaként tünteti fel; amiből – úgy tűnik – semmi sem igaz. Ha valaki óvni igyekezett Zaránd megye lakosságát a túlkapásoktól, az Sántha György kormánybiztos volt; Csutaknak emlékiratában annyit hangsúlyozott rokonszenve a román lakosság iránt pedig nemcsak Sántha és más megyei tisztviselők jelentéseiben írottakkal áll ellentétben, hanem cáfolják azt saját jelentései is.⁵

Egyet azonban nem lehet elvitatni Csutaktól. Minden rossz tulajdonsága ellenére sem volt rossz katona, s alig egy hónap alatt valóban magyar kézre juttatta Zaránd megyét. Seregének február 28-án kelt állománykimutatása szerint 2165 embere volt; ennek egyharmadát alkották honvédek, s a 141 főnyi német légiós századon meg némi huszárságon és tüzérségen kívül nagyjából nemzetőrökből állott. Az erő nagyobb része Nagyhalmágyon állomásozott, s egy-egy 130–190 főnyi különítmény biztosította Lázurt, Jósászhelyet és a kristyóri hágót.

Március 1-én Soborsinból Selevér István jegyző arról értesítette Csutakot, hogy február 28-án román határőrök és népfelkelők érkeztek Zámból Petrisre; úticéljuk ismeretlen, de bármikor Soborsinra mehetnek, ahol szintén nincs katonaság. Csutak március 2-án kapta meg a jelentést, s aznap két század honvéddel, egy század német légióssal, 40 huszárral, egy század szalontai nemzetőrrel és három ágyúval Jósászhelyen, Zöldesen és Rossian át Petrisre indult. Március 4-én Nagyhalmágyra érkezett Institoris János élelmezési biztos előző napon kelt jelentése arról, hogy a Bánság felől közeledő ellenséges csapatok Soborsinnál akarnak hidat verni a Maroson, hogy onnan induljanak az Aradot ostromló magyar sereg megtámadására. Egyben arról is tudósította Sánthát, hogy a Petrisen állomásozó ellenséges erők Kaszanest felé indultak, hogy útközben egyesülve a román népfelkelőkkel, Soborsin felé visszafordulva csatlakozzanak az ott hidat verni szándékozó bánsági erökhöz. Sántha erre a 16. honvédszászlóalj jól felfegyverzett egy századát küldte ki polgári biztosok társaságában Kaszanestre, ahol azok megtudták, hogy néhány nappal odaérkeztek előtt valóban járt ott három tiszt és 21 gyalogos, s faluról falura járva valószínűleg felkelésre biztatták az embereket. A Sántha által kiküldött biztosok jelentése szerint az ellenség terve az, hogy erőit Buteanu román prefekt erőivel Brádon egyesítve, megtámadja a magyar csapatokat. A biztosok és az egy század honvéd március 5-én visszatértek Nagyhalmágyra. Sántha ezek után írt Hodossy Miklós bihari kormánybiztosnak, s két század honvédet, 50 lovas és négy ágyút kért segítségül. Úgy vélte ugyanis, hogy a Csutak távozása után 660 főre és egy ágyúra leolvadt erejével nemigen állhat ellen a támadásnak. Helyzetét azért is bizonytalanannak érezte, mert tudott a Csutaknak adott rendeletről, miszerint a 27. honvédszászlóalj kiegészítése után az eltávozik a megyéből, de attól is tartott, hogy Csutak ezt nem csak e zászlóaljjal, hanem a rendelkezésére álló egész erővel fogja tenni. Hodossy a kérést továbbította is a nagyváradi dandár parancsnokának, Simonffy József őrnagynak; Simonffy azonban kijelentette, hogy az ő feladata Nagyvárad és az erdélyi szorosok fedezése, és egyetlen embert sem adhat.

Közben Csutak megérkezett Petrisre, ahol semmilyen ellenséges erőre nem talált. Institoris valószínűleg őt is értesítette a Soborsinnál fenyegető ve-

szélyről, mert azonnal megindította csapatait a fenyegetett pontra. Március 5-én megérkezett Soborsinba, ahol a Leiningen cs. kir. vezérőrnagy vezette cs. kir. különítmény már valóban megkezdte a hídférfét. Csutak azonban minden nehézség ellenére megakadályozta az átkelési kísérletet. Hadijelentése szerint lövegeivel szétlőtt két, a híveréshez talpként szolgáló hajót, két mozsarat és két hatfontos löveget, és felrobbantott két lőszeres szekeret is. Csutak valóban jól működhetett, mert Leiningen úgy vélte, tizenkét ágyú akadályozza átkelését, holott Csutak csak hárommal rendelkezett.

Csutak soborsini megjelenésével valóban fenyegető veszélyt hárított el. Leiningen vezérőrnagy terve ugyanis az volt, hogy Soborsinnál átkelve a Maroson, egyesül a zarándi felkelőkkel és Czernoewicz százados Dévánál álló különítményével, s azután vagy Buttyin és Világos irányába nyomulva az aradi ostromsereg hátába kerül, vagy pedig érintkezésbe lép Puchner erőivel, illetve megszakítja az összeköttetést az erdélyi és a magyarországi erők között. Csutak az ütközetben 3 halottat és 13 sebesültet veszített.

Március 7-én megérkezett Soborsinra Villám János alezredes Aradról küldött különítménye, amely átvette az itteni pozíció őrzését Csutaktól; Csutak pedig visszaindult Rosszián, Kaszanesten, Alsó- és Felsővácán át Nagyhalomány felé. Alsóvácánál megtudta, hogy a falun túl román felkelők táboroznak, s fölszedték előtte a Kőrös hídját is. Csutak helyreállította a hidat, majd annak talpdeszkáit felszedette és szekerekre rakatta. A Kőrösbe folyó patak hídját is felszedve találta, s azt is hasonló módon állította helyre. Csutak maga sem sejtette, hogy milyen jókor érkezett. A Czernoewicz százados vezette, határőrökből és román felkelőkből álló különítmény ugyanis éppen ezen a napon szándékozott megtámadni és elfoglalni Nagyhalományt. Csutak pontban éjfélkor támadta meg az Alsóvácánál álló különítményt, visszanyomta azt Kőrösbánya felé, majd az Ocsnál álló határőrszázadot támadta meg. Csutak a támadásnál főleg ágyút használta; miután katonáinak „Rajta” kiáltásaival felriasztotta a határőröket és román felkelőket, közéjük kartácsoltatott. Az ellenség parancsnoka, Czernoewicz százados, noha serege 2800 főt számlált, s így legalábbis számban mintegy háromszorosan múlta felül Csutak erejét, attól tartva, hogy elvágják visszavonulási útját, visszahúzódott Kőrösbányára. Veszteségét 14 halottra, 10 sebesültre és 4 eltűntre tette; ám ez valószínűleg csak a határőrök vesztesége lehetett, a román népfelkelőket nem tartalmazta. Csutak szerint az ellenség nyolc szekérral vitte el halottait Kőrösbányára. Ő maga az ütközetéről szóló jelentésében arról számolt be, hogy elfogott öt román határőrt, akiket aztán, miután nem voltak hajlandók vallomást tenni, „mint hazám határának hűtlen őreit, agyonlövettem”. Saját veszteségeiről nem ír; Czernoewicz szerint Csutak hat huszárt és hét gyalogost veszített. A huszárok létszáma azonban március 11-én is 54 fő volt, mint február 28-án; a korábbi létszámhoz képest jelentősebb eltérés (18, ill. 21 fő) csak a szalontai nemzetőrszázadnál, ill. a német légiós századnál mutatkozik. Ezt az eltérést azonban okozhatták a sebesültek, a betegek; s ide kell számítanunk a soborsini ütközet veszteségeit is. Csutak serege egyébként is jelentősen csökkent; a Soborsinba magával vitt 59. honvédszázalaj századot átadta Villám alezredesnek, a Jószáson állomásozó aradi nemzetőröket pedig valószínűleg hazabocsátotta.

A Kőrösbányára visszahúzódó, Czernoewicz százados vezette különítmény abban a hitben lévén, hogy Csutak lovasságban és tüzérségben jóval felül-

múlja erőt, elhatározta, hogy erősítések beérkeztéig tartózkodik a támadó fellépéstől. Csakhamar azonban megérkezett a hír, hogy Bem bevette Nagyszebent, s Czernoewicz azt a felszólítást kapta August ezredestől, a gyulafehérvári erőd parancsnokától, hogy csapatainak egy részével vonuljon be az erődbe. Czernoewicz eleget tett a parancsnak; Buteanu és Solomon román prefekteknek sok sikert kívánt a további ellenálláshoz. Buteanut arra utasította, hogy mindenáron tartsa Brádot, de legalább a bucsesdi szorost; végső esetben pedig egyesüljön Avram Iancu csapataival Abrudbányán. Solomont arra utasította, hogy embereivel vonuljon a hátszegi völgybe, s ha túlerő támadná, a Vaskapu-szoroson át vonuljon vissza Karánsebesre. Útközben Czernoewicz ellátta őrséggel és munícióval a dévai várat, majd március 25-én két század bántói határral és egy háromfontos ágyúval bevonult a gyulafehérvári erődbe. Ezzel a Zaránd megyei román erők támasz nélkül maradtak.

Valószínűleg magát Csutakot is meglepte az elért siker. Ezért aztán – annak ellenére, hogy serege 540 fővel kevesebbet számlált – elhatározta, hogy amint serege kipihen a soborsini expedíció fáradalmait, megindul Kőrösbánya és Brád elfoglalására. Czernoewicz visszavonulásának okáról azt vélte, hogy az csupán az erők összpontosítását szolgálja; ugyanakkor tudta, hogy még egy, a felső-vácaihoz hasonló meglepetésszerű támadás lehetőségére nem nagyon számíthat, hiszen amint kivonul Nagyhalmágyról, a környékbeli román falvak lakói azonnal értesítik a román felkelőket. Ezért többször is kivonult Nagyhalmágyról, hogy így tartsa állandó bizonytalanságban a vele szembenálló erőket. Március 18-án aztán – miután hírt kapott Czernoewicz elvonulásáról – elfoglalta Kőrösbányát és Brádot. Buteanu és Solomon – híven Czernoewicz instrukcióihoz – Abrudbánya, illetve Déva felé vonult vissza. Március 19-én Csutak megszállta Vácát is, s aznap áthelyezte főhadiszállását Kőrösbányára. Jelentése szerint öt napon belül szándékozott elfoglalni Boica bányavárost is, s azután megindulni Abrudbánya elfoglalására.⁶

Míg Csutak közel három hét alatt visszaszerezte a megyét, Sántha sem maradt tétlen. Március 10-én Debrecenbe utazott, s ott 16-án hosszú jelentésben közölte az Országos Honvédelmi Bizottmánnyal a Zaránd megyében fenyegető veszélyeket. Utalt arra, hogy Csutaknak a 27. zászlóaljjal előbb-utóbb Erdélybe kell vonulnia; hogy a hadügyminisztérium február 25-i rendelete értelmében a 16. honvédszászlóalj és a német légió 1-1 századának vissza kell térnie Nagyváradra, hogy a nemzetőrök is előbb-utóbb hazamennek, s akkor ő egyedül marad a megyében, s mit sem végezhet. Ezért aztán összesen 6 ágyút, 108–120 lovas és 10 század honvédet vagy akár nemzetőrt kért a megye biztosítására. A szintén Debrecenben tartózkodó Beöthy Ödön is megtámogatta a folyamodványt azzal, hogy javasolta a Bihar megyében található Hatvani-szabadszabadszapat, Csanády-vadászszapat és két század honvéd kiindítását; s ennek az erőnek a parancsnokául báró Meszény István örmagyot ajánlotta.

Sántha március 19-én Váradolaszin keresztül visszaindult Nagyhalmágyra. Belényesen találkozott a szalontai nemzetőrök 1. századával, akik éppen útban voltak hazafelé; Vaskóhn megtudta, hogy a 2. század is hazament; Kristyóron a Pálincás százados vezette nemzetőröket még együtt találta. Nagyhalmágyon csupán a Reviczky László vezette 110 főnyi vadászszabadszapatot lelte, s aznap érkezett oda egy század honvéd is Jósásról. Sántha továbbutazott Kőrösbányára, s ott a

tenkei nemzetőrszázad parancsnokától megtudta, hogy Csutak ezt az alakulatot is hazaengedte. Sántha ezután sietett Csutakhoz, s felvilágosítást kért tőle arról, hogy miért eresztette haza a nemzetőröket, illetve Nagyhalma gy biztosítására erőket kívánt. Csutak azonban meglehetősen gorombán visszautasította a kormánybiztost, mire az nem vélte tanácsosnak nemcsak Kőrösbányán, de Nagyhalma gyon sem maradni, s Jászashelyre utazott. Itt tudta meg, hogy Csanády István Bihar megyei szabad vadászcsapata március 30-án kb. 380 fővel Nagyhalma gyra érkezik, s erre ő maga is visszatért a megyeszékhelyre. Nagyhalma gyon azonban senkit sem talált. Csutak ugyan az előző napon a város környékén portyázott, de aztán visszatért Kőrösbányára. Sántha – végleg veszve híven Nagyhalma gyot – erre Kristyórra ment, s a Csanády-szabadcsapatot megindította Nagyhalma gyra, majd miután ez megérkezett, a Reviczky-csapatot visszaküldte Kristyórra.

A kristyóri sáncot őrző Reviczky-szabadcsapat azonban már április 3-án utasítást kapott Csutaktól, hogy azonnal induljon vissza Nagyhalma gyra, mert az őrnagy Boica ellen vonul; másnap újabb, hasonló tartalmú felszólítás érkezett Csutaktól, mire a csapat parancsnoka, Reindl Gusztáv főhadnagy kérte a vaskóhi nemzetőrök parancsnokát, Kaisler Antal századost, hogy rendeljen másnapra egy nemzetőrszázadot a hágó védelmére. Kaisler ezt meg is tette.⁷

Csutak még a Kőrösbánya és Brád elfoglalására indított akció előtt rendeletet kapott Bemtől, hogy „nem várva zászlóaljának kiegészítését – levén Erdélyben elég újonc – tüstént a kezénél levő katonasággal induljon Erdélybe, és ott a főtáborral csatlakozzék”. Bem erre vonatkozó igényét közölte a hadügyminisztériummal is, hozzátéve, hogy ide értendő az is, amit Aradról küldtek – tehát a zászlóalj ott állomásozó része. Elképzelhető, hogy Csutak e rendelet teljesítése érdekében nyomult előre Brádig – a város elfoglalása után küldött jelentésében viszont szó sincs Bem utasításáról, tehát valószínűnek tűnik, hogy a könnyű sikerektől megittasodva, Abrudbánya elfoglalásával akarta feltenni a koronát eddigi működésére. Március végén megpróbált érintkezésbe lépni a román felkelők vezetőivel, s egy levélben arról igyekezett meggyőzni őket, hogy „az egyenlőség és testvériség elvei mellett” működik csapataival. A levélre maga Buteanu válaszolt azzal, hogy a románok is ezen elvekért harcolnak; ám úgy véli, hogy a magyarok leigázásukra törnek. „Az Önök szabadsága bitófából áll, azon nemzeteknek jogegyenlősége, akik Önökkel egy hazában laknak, a magyar elembe való beolvasztásban áll.” Felszólította tehát a magyarokat, térjenek észre, s lássák be, hogy nagy szükségük van a románok rokonszenvére a szlávok tengerében. A levél szerint „az Önök szabadsága csak hízelgés, ámitás és szójáték, – ez legyen elég”.

A választ Csutak – valószínűleg – nem tudta értelmezni. Március 28-án, egy nappal e levél vétele után azonban megjelent nála két lovas román, Buteanu azon szóbeli üzenetével, „hogy két nap alatt hagynám el Zaránd vármegyét, mert ellenkező esetben semmivé tesz, és meg fogja mutatni, hogy az ő igazságos ügyöknek győzni kell”. Mire Csutak sem maradt adós a válasszal, kijelentve, hogy „igen szeretem az üzenetet, és én, mint becsületes honpolgárok egyike, de úgy is, mint a magyar hadsereg egyik kicsiny, de lelkes osztályának vezére, azt üzenem neki, mint a szegény nép ámitójának, és mint ártatlan vért szomjúhozó gazembernek, hogy az általa kiszabott két napot bevárom anélkül, hogy egy lépést mozdulnék helyemből, és ha a két nap lefolyta után ő engemet meg nem

keres, akkoron készen várjon engemet, mert én fogom őt rablóbarlangjában megkeresni anélkül, hogy időt vagy órát tűznék ki, mert úgy is tudom, hogy mindjárt meg szoktatok futni, hanem most az egyszer nem fog menedékhelyetek lenni”.⁸

Csutak igyekezett is beváltani fogadalmát. Április 2-án reggel ifj. Ribiczei Ferenc szolgabíró kérésére megtámadta és felégette Pogyele községet, amely – az említett szolgabíró szerint – „nagy bűnfészek volt”, s lakóit ki kellett volna irtani. Mivel azonban a támadás nem éjszaka történt, s a falut nem kerítették be, a lakók többsége elmenekült. Pogyele után Csutak Boica felé vonult, mivel azonban a város lakói küldöttséget küldtek elé, s meghódolásukat ígérték, Csutak igen jelentős, öt napon belül behajtandó hadisarc kivetése mellett visszafordult, s Krisztyór felé vette útját. Terve az volt, hogy másnap, míg ő dél felől, addig Liptay Ferenc százados a 16. honvédszászlóalj 5. századával Valeabrád felől támadja meg Buteanu Zdrápc és Mihelény között állomásozó felkelőit. A két támadó oszlop működését nem sikerült eléggé összehangolni; Csutak a 27. zászlóaljjal elkésett, s Liptay egyetlen századával szalasztotta meg Buteanu lánzsásait. Csutak hadijelentése szerint az útközetnek nem volt magyar halottja. Az ellenség veszteségét többszáz főre tette.

A foglyok között volt egy Nicolae Kretz nevű „őrnagy” aki – Csutak jelentése szerint – megígérte neki, hogy felfedi bajtársai rejtékhelyeit.⁹

Április 9-én Buteanu is elszánta magát a támadásra. Iancu emlékirata szerint a támadást az a – hamisnak bizonyult – hír inspirálta, hogy Puchner visszatért Erdélybe, és egy zászlóalját Zaránd megyébe küldötte. Csutak szerint az általa április 5-én elfogott Treila Juon nevű román alprefekt értesítette Iancut a magyar katonaság állásáról. Buteanu három irányból, mintegy 2000 fővel támadta meg Brádot, ahol csupán a 16. honvédszászlóalj 5. százada állomásozott, Liptay Ferenc százados vezetésével. Csutak a támadásról értesülve a 27. zászlóaljat küldte Liptay segítségére, azzal a paranccsal, hogy Valeabrád felől fogja hátba a románokat, míg ő maga egyenesen nyomul előre Kőrösbányáról Brád irányába. Buteanu – értesülve a bekerítő oszlopról – visszarendelte csapatait; a parancs azonban a Vintianu tribun vezérlete alatti oszlophoz későn érkezett, s így az csak hosszabb harc után hagyta el a csatateret. Csutak jelentése szerint Liptay egyetlen embert sem veszített; a románok vesztesége sem lehetett jelentős, mert arról sem szól. Emlékirata szerint 500 foglyot ejtettek; ezt azonban valószínűleg a legendák közé sorolhatjuk.¹⁰

Másnap Csutak Brádról dél felé vette útját, s a lakosai által elhagyott Valisora helységet felégette. Útközben találkozott a 27. zászlóalj eddig Marosvásárhelyen állomásozó 180 főnyi különítményével, amelyet fél század 37. gyalogezredbeli katonával és 40, 11. huszárezredbeli lovassal Jaszich Pál őrnagy vezetésével Bem azért küldött Brád felé, hogy ott egyesüljön a Csutak seregében található többi századokkal, s útközben tisztítsa meg az Erdélyből kivezető utat.

Április 14-én Csutak elérkezettnek látta az időt Boica megszállására is. Ezt hadijelentésében azzal indokolta, hogy a város mindaddig nem teljesítette az április 2-án ígért hadisarcot. Három oldalról vette körbe a várost, s már éppen támadni készült, amikor egy küldöttség közölte vele, hogy a város lakói meghódolnak. Ez sem tartotta azonban vissza Csutakot attól, hogy immáron katonai erővel igyekezzen behajtani az április 2-án kirótt hadisarcot – részleges sikerrel. Két-napi ott-tartózkodása később sok panaszra adott okot a helybéli lakosság részéről;

április 16-án két század honvédet hagyott hátra helyőrségül, majd visszatért Brádra. Ezen a napon ide tette át főhadiszállását is, s úgy vélte, „ha Isten éltet, négy-öt nap múlva Zalatnát, Abrudbányát Rudával együtt a nemzet birtokába ejtendem”. Erre azonban nem került sor.¹¹

Ennek három jelentősebb oka volt. Egyrészt az, hogy április 18-án Csutak brádi főhadiszállására érkezett a magyar nemzetgyűlés román nemzetiségű képviselője, a bihari Ioan Drágos, akit Kossuth azzal bízott meg, hogy lépjen érintkezésbe a román felkelők vezetőivel, s igyekezzen békét teremteni velük. Másrészt április közepén Jozef Bem altábornagy az erdélyi hadsereg jelentős részével megindult a Bánság felé, hogy támogassa az ott állomásozó magyar csapatok hadműveleteit, s ezzel egy időben előbb Kossuth, majd a hadügyminisztérium az érintett területen található minden magyar erőt, így a IV. és V. hadtesteket is Bem alá rendelte. Végül április végén május elején Csutak és Sántha párvialában Csutak rövid ideig tartó fölénye után Sántha kerekedett felül. Az első tényező miatt Csutak lemondott a hadműveletek folytatásáról; a második és harmadik ok miatt pedig mind a politikai, mind a katonai vezetés indokoltnak tartotta Csutak leváltását, s így az alezredesnek már nem maradt sem ideje, sem lehetősége az Abrudbánya elleni akció kivitelezésére.

Drágos küldetése

1849 április elején egymás után érkeztek a magyar győzelmekről szóló hírek az országgyűlés és az OHB székhelyére, Debrecenbe. Bem március közepére csaknem teljesen megtisztította Erdélyt; Bem hadjáratának utolsó napjaiban indult meg a Perczel Mór tábornok vezette délvidéki magyar erők ellentámadása, s április 3-án elesett a szerb felkelés jelképének számító szenttamási sáncrendszer. Április első napjaiban pedig végre megindult a Görgei Artúr tábornok vezette magyar főszereg ellentámadása is, s április első hetének végén már Pest alatt álltak a magyar erők, miután három ütközetben megverték a cs. kir. főszereg erőit.

Ebben a helyzetben a képviselőház román nemzetiségű tagjai úgy érezték, hogy tenniük kell valamit a magyar–román megbékélés érdekében. Úgy vélték, hogy ha az erdélyi magyar erők az immáron támasz nélkül álló román fölkelők ellen fordulnak, azok veresége kikerülhetetlen, „miáltal a román nemzet, megfosztva minden nimbuszától, ellenfeleinek kényére-kedvére ki lenne szolgáltatva”. Ezért úgy határoztak, hogy az OHB beleegyezésével két követet küldenek a román felkelők táborába, s igyekeznek meggyőzni azok vezetőit arról, hogy kezdjenek tárgyalásokba a magyar kormányzattal a megbékélésről. A képviselők ajánlatát küldöttség útján ismertették Kossuthal. A küldöttség vezetője Ioan Drágos, bihari képviselő volt. Kossuth az ajánlatot örömmel fogadta, s állítólag az OHB elé terjesztette. Drágossal amúgy is jó tapasztalatai voltak, hiszen a kisenődi zsinaton sikerrel működött annak érdekében, hogy a „román klérus megnyugtatra, ezáltal maga a nép is lecsöndesítve” legyen. Drágos megbízhatóságát jelezte számára az is, hogy az országgyűlés nevezetes április 14-i ülésének elején Drágos volt az, aki javasolta, hogy azt a debreceni Nagytemplomban tartsák meg „a dolog jelentősége” tehát Kossuth trónfosztási indítványa miatt. S hogy Drágos ebbéli szolgálatát Kossuth is értékelte, mutatja, hogy még ezen a napon megírta

Drágosnak szóló nyílt rendelet arról, „miszerint nevezett képviselő az ottani oláh ajkú nép vezetőivel, tekintélyesebb tagjaival, s ha a körülmények akként alakulnának, magával a néppel is értekezésbe bocsátkozzék, s őket a békés útra visszavezetni céljának tekintse;– biztosítandván az illetőket, kikkel érintkezendik, miképp evégett minden bántalomtól mentek lesznek, az értekezés helyére és visszautaztukban”. Ugyanakkor részletes utasítást nem adott ki a megbékélés feltételéről, mert – véleménye szerint – ez a „remélhető sikerre lehetett volna káros,.. A küldetésről értesítette Csányt is, hozzátéve, hogy „mind a román nép iránti lehető kímélet tekintetéből, végre saját erőink s terheink megkímélése végett is” célszerűbbnek látja a román felkelés ügyét „békés kiegyenlítés útján intézni el”; ellenkező esetben ugyanis – vérző szívvel bár – „a fegyver szigorúságát kellend alkalmazni, hogy elvégre legyen rend és béke s Erdély a nemzetnek teljesen biztosítva”. A speciális nyílt rendelet mellé Drágos kapott egy szokványos nyílt rendeletet is, amelyben Kossuth felszólította a hatóságokat, hogy Drágosnak, mint kormányi megbízottnak eljárásában segédkezet nyújtsanak.¹²

Nem tudni, hogy Drágos mikor utazott el Debrecenből, de április 18-án már megérkezett Zaránd megyébe, s legkésőbb másnap Csutak brádi főhadiszállására; talán éppen együtt a Bihar megyében szerveződött, Hatvani Imre ügyvéd vezette csapat utolsó századaival. Április 19-én innen írt levelet Iancunak és Buteanunak, s tudatta velük megbízatását. Április 21-én már megérkezett Iancu és Buteanu válasza, amelyben közölték, hogy elfogadják Drágos tárgyalásra vonatkozó felhívását, s megjelölték annak helyét és idejét. Drágos ezek után már abban reménykedett, hogy „ezen eddigelé volt szomorú helyzetnek békés úton véget érendjük”. Iancu és Buteanu válaszáról nemcsak Csutakot, de Sánthát is tudósította; ez utóbbit azzal a hozzáadással, hogy megbízatása, illetve idejővelele okát nincs ideje hosszabban leírni, „azt Ön ügyis tudja”. Sánthát azonban izgatta a dolog, ezért április 22-én Nagyhalmágyon kelt válaszában arra kért Drágostól feleletet, hogy miután nem tudja, annak megbízatása „kitől és mi legyen”, Drágos tudassa azt vele; „jól tudván Ön, kormánybiztosi állásomnál fogva mindenekről, mik Zaránd megyében történnek, jelentést tenni köteles lévén”.¹³

Sántha Drágos küldetéséről értesülve nem véletlenül lett annyira ideges. Csutak ugyanis néhány nappal Drágos érkezése előtt Nagyhalmágyon úgy nyilatkozott, hogy „a váradi bányától le Dévágig én vagyok a korlátlan parancsnok, s nekem itt nem parancsol sem Kossuth, sem a Honvédelmi Bizottmány, sem kormánybiztos, sem Csanády, sem az atyaisten, s úgy merje lábát Zarándba betenni egy kormánybiztos, hogy tüstént főbelövetem”. Sántha pedig tudta Drágosról, hogy kormányi megbízott, s attól tartott, hogy a románok megbékítésén kívül más feladata is van – esetleg éppen az ő felváltása a zarándi kormánybiztosság élén. Gyanakvását csak növelhette az a tény, hogy Csutak szívesen fogadta Drágost, s – úgy tűnik – megbízatásában segédkezet nyújtott számára. Maga Csutak is ezekben a napokban határozta el, hogy pontot tesz Sánthával való viszállya végére, s április 19-én a köztük lévő súrlódásokra hivatkozva, kérte az OHB-t, hogy Sánthát távolítsa el, s helyére ideiglenes polgári biztosul nevezze ki ifj. Ribiczei Ferenc szolgabíró. Nem elképzelhetetlen az sem, hogy Csutak abban reménykedett, Drágos megnyerése által ebbéli szándékának komoly támogatót találhat.

Ez a szempont talán segít megmagyarázni a Csutak magatartásában Drágos megérkezése után beállott változást is. Csutak ugyanis még április 17-én is

hosszú jelentést küldött az OHB-nak arról, hogy „Erdély helyzete iszonyú”, mert az „oláh pártütés” „tartósabb és vészthozóbb minden eddigi erdélyi lázadásoknál”. Az „oláh bandák főtanyája” Zaránd és Hunyad megye, s ezekben „az oláh fanatizálva van ellenünk, magyarok ellen, s az ember nem képes felfogni azon alacsony ellenségeskedést, mellyel az oláh faj e vidéken felbőszülve van”. Miután beszámolt futárainak és a kisebb különítményeknek nap mint nap ismétlődő megtámadtatásairól, Csutak kijelentette, „miszerint nagyon óhajtható, ha a tisztelt Honvédelmi Bizottmány minél nagyobb figyelmet fordítand e vidékre, s nem vonand el semmit, miket e vidék bátorsága fönttartására, a lázadás megszüntetésére s a pártütők mozgalmainak elfojtására a körülmények igénybe vesznek”. Két nap múlva, immáron Drágos otléte alkalmával, Csutak parancsot kapott Bánffy János ezredestől, amely szerint Bem altábornagy utasítása következtében Csutaknak el kell foglalnia Zalatnát, Abrudbányát és Verespatakot. Ennek ellenére Csutak nem kezdte meg hadműveleteit, holott április 16-án kelt jelentésében még azt ígérte, hogy öt napon belül megszállja az említett városokat. Sőt, április 20-án – valószínűleg Drágos biztatására, de a saját szája íze szerint fogalmazott – kiáltványt bocsátott ki a román felkelőkhöz. Mivel ez a kiáltvány kétségkívül hiteles, hiszen megjelent a Közlönyben is, s így vele kapcsolatban nem merülhetnek fel olyan kételyek, mint a Csutak által emlékirataiban közölt napiparancsokkal és felhívásokkal kapcsolatban, érdemesnek tartjuk azt teljes terjedelmében közölni:

„A szabadság igaz bajnokai, Magyarhon kormányzó testülete engem egy katonasereg élén küldött hozzátok, hogy az istentelen ámítók által tévútra csábult szíveiteket és karjaitokat a népszabadság kivívására, mire mint nép hivatva vagyok, megnyerjem, megszerezsem, kirendeljem. Az igazhívó magyarok kormánya e szép vállalathoz két eszközzel ruházott fel engem, egyik a hódító felebaráti szeretetet, mely szelíd eljárásban nyilatkozik; másik az erőszak öldöklő fegyvere, mely az ellent irgalom és kímélet nélkül, de jogosan sújtja, ártalmatlanná teszi. – A szelídséget Isten parancsolá, és ti nem érték meg azt; az erőszakot az igazság hatalma teremti, és ti, midőn fellépett az bennem, gyáván hajoltatok meg előtte, és honnan tevékeny karjait – bár percekre – elvoná, magatok vakon, embertelenül, baromilag és jogtalanul alkalmaztátok. Oláh embertársaim! Hallgassátok szavaimat. Én eddig csak ott sújték, hol fenyítő karjaimat a bűn fertelmessége hívta fel; nem irtottam fajotokat, mint ti, kik buta-gyáván kínzátok s öltétek ki a védtelen árvákat s özvegyeket. Én eddig csak az ellenünk rőffent gazok táborába menekülő javíthatlan vétkesek házait rombolám szét, azért, hogy tulajdonosaik a békeszerető polgárok között hajlékot ne találjanak, holott ti válogatás nélkül porrá, s nektek úgy mint nekünk használhatatlanokká tettetek bőszen dühötökben várost és falut. Én az öntudatos vétkeket üldözém, míg ti a csecsemőig kiirtátok mindent, mi az igazak, jogszeretők, s a béke- és szabadságóhajtók fájához tartozott. Oláhok! Ez bosszút s elégtételt kíván. De én nem követhetem az emberi indulatok szenvedélyes szavait, engem egy világölelő higgadt kormány rendelete vezérel. – Azért ennek meghagyása folytán tanácslom: legyetek józanok, hallgassátok meg az ész sugallatát. – Mi eleddig, míg egy népvéren táplálkozó kormány a rokon népek közé a kiirtás eszméjét el nem hinté, testvérileg éltünk egymással; legyünk, ha tetszik, testvérek, emberek ezután is. Zaránd megye népe! Vessétek meg a zsarnok császári család incselkedéseit tenjavitokért; legyetek szabadok,

legyetek emberek, s nem – mint eddig valátok – igavonó marhái egy bitor hatalomnak, mely benneteket elbizottságában otromba eszközül használ. – Ezzel mondom, türelmünk pohara csordultig telt. Nyolc napot adok a jóakarátú elcsábultaknak megtérésre, *azontúl istennél a kegyelem*; mert nekem rendeltetésem vagy meghódítani e megyét, vagy földét, mint tiszta földet, ha egyetlen lakó nélkül is, visszaadni a magyar hazának. – Gondolkozzatok és térjete meg. – Brád, ápril 20. 1849. – Csutak őrnagy, seregvezér”.

A kiáltvány kétségkívül Csutak munkája, s több szempontból is érdekes. Egyrészt azért, mert még Iancuék válaszában megérkezése előtt 8 napra felfüggeszteni ígérte a hadműveleteket, ha nem is mondta ki a fegyverszünetet. Másrészt – valószínűleg a tárgyalási hajlandóság növelése érdekében – a 8 nap letelte után kíméletlen fellépést helyezett kilátásba. Csutak tehát egyszerre igyekezett – stílusát meg nem tagadva ugyan – elősegíteni a megbékélést, s – legalább szakban – eleget tenni Bem utasításának is. Csutak részéről ez volt a lehető legtöbb, amit megtehetett. Némileg fedezve érezhette ugyan magát, mivel a hadügyminisztérium április 17-én arra utasította, hogy szorítkozzék védelemre „és legfőlegb oly támadásokra, melyek erejével összhangzásban vannak, s nem sikerülésükről kétségeskedni nem lehet”. Iancuék válaszában vétele után Csutak arra is felhatalmazta Drágost, hogy a nyolc napos fegyverszünetre vonatkozó ígéretét közölje a román felkelők vezéreivel is.¹⁴

A fegyverszünet kérdése azért is fontos, mert a tárgyalások kronológiáját meglehetősen bizonytalaná teszi az egymásnak ellentmondó adatok. Az eddigi irodalom a román felkelővezérek és Drágos találkozásának időpontját április 25-re teszi. A Mihelényben tartott tanácskozásról Drágos április 25-én Vaskohn írt levelében azt írja, hogy „én a felkölt román nép főnökeivel összejöttem, tőlük megértettem, miszerint ők a magyar haza javára és annak függetlenségének lehető megalapítására fegyvereiket leteendik, ha a kormány azoknak a becsülettel leendő letételüket elfogadja”. A Sántha Györgynek szóló levélben beszámolt arról is, „miként alezredes Csutak Kálmán úrrali megállapodás folytán a mi fegyvereink bizonytalan időre, míg ti. felsőbb intézkedés jövend, megtámadólag nem működnek, hanem pihennek, erről én a felkölte főnökeit Csutak úr beleegyezésével tudósítottam, komolyan tiltván el őket minden mozdulattól”. Az idézetből azonban nem világos, hogy Csutak ezt az indékedést még a mihelényi tárgyalás előtt, vagy pedig annak eredményéről értesülve adta-e ki? Avram Iancu 1849 novemberében összeállított jelentése szerint Drágos, miután ismertette Magyarországon kedvező helyzetét, arról győzködte őket, hogy a bécsi kormányzat egyetlen célja a „német elem emelése”; hogy egyetlen ígéretét sem tartotta meg, amit a románoknak tett; „így tehát legfőbb szükség a béke szeretetét lehelni a lelkekbe, mert a románoknak meg kellene érteni, hogy ők rá vannak szedve, s utoljára is nekik bukniok kell”. Ezután Drágos a végleges egyezés feltételeként a fegyverek letételét szabta meg; Iancu azonban kijelentette, hogy legfeljebb fegyverszünetről lehet szó; a fegyverek letételéről nem. Erre Drágos azt válaszolta, „hogy ő ilyesmire nincs felhatalmazva, azonban jelentést fog tenni a zarándi parancsnoknak és magának Kossuthnak is; aztán személyesen elmegy Debrecenbe, hogy Kossuth véleményét meghallgassa, s hogy írásban hozza el a románokat kielégítő engedményeket”. Iancu szerint tehát szó sem volt a fegyverszünetről. ugyanakkor két nap múlva „Hatvanitól megérkezett a fegyverszünetre vonatkozó beleegyezés,

de határidő nélkül”. Ez a megjegyzés arra mutathat, hogy Drágos közölte a tárgyalások biztató menetét Csutakkal, s az őrnagy ezek után adta ki intézkedését a bizonytalan ideig tartó fegyverszünetről. Érdekes azonban az, hogy a fegyverszünetre vonatkozó értesítést nem Csutak, hanem Hatvani Imre szabadcsapatvezér küldte volna meg Iancuéknak. Ezt magyarázhatná az a tény, hogy Csutak maga is Debrecenbe indult; no nem a fegyverszünet hivatalos jóváhagyása, hanem Sántha befekettítése végett. Csakhogy Csutakról tudjuk, hogy április 24-én utazott át Nagyhalmágyon; 26-én már Debrecenben volt; s hacsak nem tért vissza 25-én Nagyhalmágyról Brádra, nem adhatta beleegyezését a korlátlan ideig tartó fegyverszünethez a mihelényi tárgyalás eredményének ismeretében.

A mihelényi tárgyalásról egy harmadik forrás, a román felkelők mellé kirendelt Franz Ivanovich, 1. román határőr gyalogezredesi százados 1849. október 7-én kelt utólagos jelentése a következőket írja: „Folyó évi áprilisi 23-án Debrecenből a lázadó Kossuthtól kiküldött biztos, Drágos, Zaránd megye Mihelény községében megérkezett, és az ott lévő prefekteknek egy meghívót kézbesített azon felhívással, hogy ők is jelenjenek meg a fent említett községben, hogy ott együtt a békéről és a fegyverek letételéről értekezzenek, és hogy a népet Kossuth ügyének megnyerje. Ennek következtében a nevezett községben f. é. április 25-én meg is történt az összejövetel Iancuval, Buteanuval és Dobrával, ahol tanácskoztak. De mivel Dragos ajánlatai kétértelműek és a jelen viszonyok között el nem fogadhatók voltak, a prefektek azt határozták, hogy Drágos térjen vissza Debrecenbe és nyolc nap alatt jelenjen meg ismét a Kossuthtól kért pontokkal, mialatt a lázadók [Insurgenten] és a népfelkelők [Landsturm] között fegyverszünet lesz”. Ivanovichot ugyan nem hívták meg sem erre a tanácskozásra, sem a későbbiekre, de értesülései pontosaknak tűnnek. Jelentésének érdekessége az is, hogy itt határozottan szó van a már említett nyolcnapos fegyverszünetről.

Az utolsó, s talán legmegbízhatóbb forrás Csutak emlékirata Csutak azt állítja, hogy ő már április 12-én, majd pedig 19-én is tárgyalt Iancuval. Emlékirata függelékében közli napiparancsait ebből az időszakból. A napiparancsokkal kapcsolatban azonban több kétely is felmerül. Az április 17-ei napiparancsban azt írja, hogy „a tegnapi csata után” a román felkelők „vezetője kéretett föl engem a béke megkötésére”. Csakhogy ez az utalás értelmezhetetlen, ugyanis az utolsó összecsapás Brádnál április 9-én volt; április 16-án pedig semmilyen ütközet nem volt; Csutak – szokásától eltérően – még csak egy elhagyott falut sem égetett föl ezen a napon. Az április 17-ei napiparancs hangvétele szöges ellentétben áll az aznap az OHB-hoz küldött, Erdély helyzetéről beszámoló jelentésével is. Az április 21-ei dátummal közölt napiparancs szerint „a mások véreben gyönyört és élvezetet találó oligarchia által félrevezetett, s a magyar testvéreink ellen fölbőszült oláh polgártársaink ma kezdik győzelmes fegyvereiket dicsőségére, ártatlan vérrrel fertőztetett fegyvereiket lerakni Abrudbányán; én nyolc napi fegyverszünetet adék nekik!” Mint láttuk, az előző napon kiadott kiáltványban valóban szó volt nyolcnapos – fegyverszünetként is értelmezhető – türelmi időről; az azonban nyilvánvaló hamisítás, hogy a román felkelők megkezdték fegyvereik letételét, hiszen április 21-én Csutak legfeljebb arról tudhatott, hogy Iancu elfogadta Drágos tárgyalási felhívását. Csutak emlékirata szerint Iancu 14 napi fegyverszünetet kért tőle; ám ő csak 8 napot adott, mert úgy vélte, futára ennyi idő alatt is megfordul Debrecenbe és vissza, s meghozza az enge-

délyt. Azonban ez nem történt meg, s ezért Drágossal együtt ő maga ment Kossuth kormányzóhoz. Mindketten jelentkeztek Kossuthnál, s a kormányzó személyesen olvasta fel nekik azokat a békeponthoz, amelyeket a román fölkelők számára megfogalmazott. Csutak emlékezésével ez utóbbi ponton egybevág Sántha 1849. május 14-én Szemere Bertalanhoz intézett jelentése. Eszerint Drágos „Brádon őrnagy Csutak Kálmánnal, Mihelén(sic!) az ellenszegülő oláh főnökkel végezvén, a nevezett őrnaggal Debrecenbe jöttek, mely alkalommal itt Debrecen ellenem, mint kormánybiztos ellen emeltetvén terhes vádak, annak következtében magam igazolása végett (...) berendeltetem”.¹⁵

Mi lehet tehát az igazság? Véleményem szerint az események a következőképpen rekonstruálhatók: Drágosnak sikerült meggyőznie Csutakot arról, hogy a tárgyalások sikere érdekében szüksége van némi fegyvernyugvásra. Csutak április 20-án, még Iancuék válaszána vétele előtt, a már említett okok miatt, elrendelte a nyolc napos fegyverszünetet. Drágos ezután találkozott Iancuval, Buteanival és Dobrával; de valószínűleg nem április 25-én, hanem még 23-án. A tárgyalások biztató kimeneteléről értesítette Csutakot, aki erre elrendelte a bizonytalan ideig tartó fegyvernyugvást. A mihelényi tárgyalás alkalmával Drágos és Iancuék megállapodtak a nyolc napos fegyverszünetben. Ezután április 24-én Csutak és Drágos együtt indultak Debrecenbe. Április 24-én elérték Nagyhalmágyot, másnap azonban a kristyóri hágón áthaladva, Drágos szekere feldült, s ezért némi pihenésre kényszerült. Csutak ezért egyedül folytatta az útját, s 26-án már Debrecenben volt. Még a képviselőház aznap délelőtt 10-kor megnyílt ülése előtt tudatta Kossuthal, hogy Drágos működése következtében „a legjobb remény valószínűség, sőt bizonyosság áll előttünk, hogy az erdélyi oláh nép átlátva megcsalását (sic!) a fegyvert le fogja tenni, s a törvény iránti engedelmességre visszatér”. Kossuth ezt a hírt a képviselőház előtt be is jelentette. Ugyanakkor Csutak nem mulasztotta el, hogy egyrészt kellően befeketítse Sánthát Kossuth előtt, másrészt Reviczky László és Csanády István szabadcsapatvezéreknek is – akikkel, mint láttuk, Sántha többször diszponált – szigorú utasítást küldessen a kormányelnöki iroda által, hogy tartsák magukat Csutak utasításaihoz. Sántha befeketítése sem volt sikertelen; Kossuth aznap őt is utasította arra, hogy Csutak vádjainak tisztázásra jelenjen meg Debrecenben; emellett felszólította Boczkó Dániel Arad megyei kormánybiztos, hogy intézkedjen a Csutak és Sántha közötti viszály kivizsgálásáról, s küldjön Sántha helyébe egy ideiglenes biztost Zaránd megyébe.

Nem tudni, hogy Csutak Drágos szóbeli üzenetét, vagy pedig levelét vitte-e Debrecenbe. A Kossuth által használt „örvendetes tudósítás” kifejezés mindkettőt jelentheti. Ha levelet hozott, akkor elképzelhető, hogy Kossuth erre válaszként fogalmazta meg április 26-án a békefeltételeket Drágoshoz írt levél formájában. Ha csupán szóbeli üzenetet hozott, akkor viszont az látszik valószínűbbnek, hogy Drágos az említett képviselőházi ülés után még aznap, április 26-án megérkezett Debrecenbe, s személyesen kérte meg Kossuthot a békefeltételek megfogalmazására. Csutak emlékirata szerint Kossuth maga olvasta fel nekik a békefeltételeket. Ezek a következők voltak: A román nyelv szabad használata a román iskolákban, egyházakban és a községi életben; A románok saját nyelvükön is nyújthatnak be folyamodványokat a különböző hivatalokhoz; bármilyen nyelven védhetik magukat büntetőügyekben. A kormány biztosítja a

görögkeleti és a görög katolikus egyház egyenjogúságát a többi egyházzal. A megbékélés esetén hajlandó teljes amnesztiát adni a múltbeli bűnökért, kivéve Andrei Saguna püspököt. Ha a felkelők vezérei hódolatuk kijelentésére személyesen akarnak megjelenni Debrecenben Kossuth vagy a nemzetgyűlés előtt, Drágos biztosíthatja őket bántatlanságukról. Az iratban ugyanakkor nem volt szó fegyverszünetről. Kossuth egy később, 1849. július 5-én Simonffy József alezredeshez írott levele szerint Drágos arra kérte őt, hogy „míg ezen iparkodása tart, fegyverszünetet engednék. Én erre már akkor kinyilatkoztattam, hogy az ily bizonytalan kísérletek miatt fegyverszünetet adni soha nem fogok, s a hadi munkálatokat megakasztani nem engedem, mert a haza, törvény és szabadság ellen fellázadt román, szerb és tót pártütőknél mindig azt tapasztaltam, hogy minden idő pihenési engedélyt, melyet midőn szorítva voltak, gyakran kértek, csak erejük összpontosítására, véletlen megrohanásra használták; és fegyvernyugvást nem adok azért is, mert nem ismerek senkit, kinek szava vagy kötelezettsége a fegyvernyugvási feltételeknek a pártütők részéről megtartását garantírozhatná”.

Drágos tehát ezzel a válasszal indult vissza a tárgyalások folytatására. Április 28-án Nagyváradon volt, innen írott levelében fejtette ki véleményét „a felmerült krassói ügyben”. (Valószínűleg a leendő Krassó megyei kormánybiztos személyéről.) Ugyanakkor javasolta Kossuthnak, hogy az alakulandó kormányba miniszternek meghívott Csány László erdélyi országos biztosi helyére nevezzen ki bárkit, csak erdélyi arisztokratát ne. Úgy vélte igen jó hatású lenne egy román nemzetiségű biztos kinevezése; javasolta erre a posztra Buda Sándort, Ioan Gozmant, Papfalvi Konstantint és Papp Mátét. E javaslat kapcsán tett megjegyzése („azt tartom, hogy a fegyverek győzni valók, az ész munkája pedig azt, mit a fegyver nyert, rendezni és biztosítani”) alapján arra következtethetünk, hogy Kossuthnak a fegyverszünet kérdésben elfoglalt merev álláspontja ellenére bízott a megegyezésben. Április 30-án Drágos Köröskisjenőn volt, s május 2-án megérkezett a magyar főhadiszállásra, Brádra. Itt egyrészt arról értesült, hogy Bánffy János ezredes – Bem korábbi utasításának megfelelően – a hadműveletek folytatását szorgalmazza, s ettől az általa a zarándi dandár vezetésével megbízott Hatvani Imre szabadcsapatvezér sem idegen. Másrészt – újból átolvasva Kossuth levelét – felfigyelt arra, hogy Kossuth csupán azt jelentette ki, „attól sem leszek idegen, hogy a múltnak politikai vétségeire a béke és szeretet nevében fátyolt vessünk”, tehát hogy „hajlandó a politikai vétségekre fátyolt húzni, és nem azt, hogy valósággal amnesztiálja”. Ez pedig, mint aznap kelt levelében Kossuthnak megírta, azzal a veszéllyel jár, hogy „a vérmesb természetű emberek annak értelmét taglalni s belőle fennhagyott intézkedési hatóságot vonni” korántsem lesznek olyan óvatosak, mint azt a kitűzött cél megkívánná, „mert sok emberbe átszivárgott már a tetszése szerinti intézkedés”; amivel Drágos egyértelműen egy katonai akció veszélyeire utalt. Levelében közölte Kossuthal, hogy elindul Abrudbányára, s hogy tudatja Bánffy ezredessel Kossuth április 26-ai levelét; ám ha ennek ellenére a magyar csapatok az alkudozások közben támadást intéznének a román felkelők ellen, s ő áldozatukul esne, elvárja Kossuthtól, hogy az e levelét „a nyilvánosságnak adja által, hadd lássa mindenki, miként nem saját, hanem mások vétke által estem el”. Szemrehányást tett Kossuthnak, amiért nem adott neki legalább arra meghatalmazást, hogy „48 órai fegyverszünetet eszközölhessek”; abban az esetben ugyanis „tökéletes nyugodt s a sikerről biztos volnék, de így a felfogásoktól, kedélyektől, szerencsétől függ az egész”:

Május 3-án déli 12 órakor megérkezett Abrudbányára, 4-én pedig ismét összeült Iancuval és társaival. A tárgyalások jól haladtak; a megegyezés csupán azért maradt el, mert a felkelők vezetéi úgy vélték, hogy – a távollévő Ioan Axente Sever prefektus felfogásához híven – a megegyezésről meg kell kérdezni „a népet” is. Május 5-én, Topánfalván népgyűlést tartottak, s Drágosnak ezen a népgyűlésen sikerült a felkelők többségét meggyőzni a megegyezés hasznosságáról és szükségességéről. Drágos az eredményen fellelkesülve tért vissza Abrudbányára, kitűzette a magyar lobogókat, s május 6-án már a végleges megállapodást készült tető alá hozni, amikor az a hír érkezett Abrudbányára, hogy a városhoz magyar csapatok közelednek. A hírre Iancu és társai felelősségre vonták Drágost, aki erősítette, hogy mit sem tud a dologról. Erre aztán Iancu és több társa elhagyták Abrudbányát. Drágos ugyan bizonygatta nekik, hogy Kossuth levele értelmében nem eshet bántódásuk, s Buteanu, Dobra és még néhányan hittek az ígretnek; ám Iancu eltávozása nem sok jót ígért. Maga Drágos is úgy vélte: „Ha csakugyan bejön Hatvani a városba, akkor csak készítsétek a szemfedőmet.” Drágos – sajnos – nem tévedett. Hatvani előnyomulása egy pillanat alatt semmivé tette addigi erőfeszítéseit. Ahhoz azonban, hogy ennek a józan ésszel nemigen magyarázható katonai akciónak az indokait megértsük, szükséges néhány hetet visszalapoznunk a naptárban.¹⁶

A katonai megoldás

Bem március közepén kivívott győzelmei nyomán Erdély nagy része felszabadult; csupán a gyulafehérvári erőd, a dévai sziklavár és az erdélyi Érchegeység területe maradt a cs. kir. csapatok és a velük szövetséges román felkelők kezén. Március közepétől megkezdődött a havasok cernírozása. A meglehetősen hosszú őrvonalon többnyire nemzetőri és vadászalakulatok szolgáltak, s Bem és a hadügyminisztérium ide vezényelték a szabadcsapatokat is. A cernírozó erők tehát szinte semmivel sem voltak jobban felszerelve és kiképezve, mint a velük szemben álló román felkelők. Ezeknek az erőknek kellett volna lépésről lépésre beljebb szorítva a román felkelőket, megtörni azok ellenállását. Olyan harctér volt ez, ahol a legnagyobb erőfeszítések sem hozhattak nagy eredményeket; ahol csak nagy, reguláris erők együttes fellépése hozhatott tartós sikert. Ugyanakkor a harctér jelentősége nem állt arányban az alkalmazandó erő nagyságával. A román felkelők erői 1849 tavasza után már inkább csak bosszúságot okozhattak a magyar hadvezetésnek; az erdélyi hadjárat eredményére azonban nem bírtak komoly befolyással.

A hadügyminisztérium március közepén megbízta Simonffy József őrnagyot, a 12. hadosztály 1. dandárának parancsnokát azzal, hogy szemlélje meg az Érchegeység vidékét. Simonffy március 24-én nyújtotta be jelentését a tapasztaltakról. Eszerint Iancu főereje Topánfalva és Abrudbánya vidékén áll, tartaléka a Déva alatti Maros-völgyet veszélyezteti; a fő élelmezési vonal Gyulafehérvár felé húzódik. További jelentősebb erők állnak a Gyalui-havasokon Hidedg-Szamos felett, Torda felett és Füle nevű havason, Bánffyhunyaddal szemben Mariselnél és Gyurkucánál. A hírek szerint Iancunak nyolcfontos ágyúi vannak, s Belgrádból 2000 fegyvert kapott volna. Simonffy szerint szükséges lenne mielőbb

felszámolni a román felkelők erőit, mert egyrészt többezer nemzetőrt és sok honvédet kötnek le; másrészt amíg a felkelők ellenállnak, állandóan félni kell a békés román lakosság „elcsábulásától” is; harmadrészt a tavaszi és nyári munkák beálltával egyre nehezebb lesz nemzetőröket felvonultatni a románok ellen. Simonffy terve szerint Nagyhalomról kell kiindulnia a főerőnek; ennek kell elzárni az Abrudbánya és Gyulafehérvár közötti összeköttetést. Egy oszlopot kell küldeni Belényesből Kristyóron át Topánfalva felé, egy másikat Torda irányából Abrudbánya felé. Ezzel egyidőben kell kiindítani a bánffyahunyadi és gyalui erőket, s ezeknek kell bekeríteniük a Hideg-Szamosnál lévő felkelőket.

Simonffy terve teljesen ésszerű volt, csak éppen erő nem volt hozzá. A Hadügyminisztérium a tervet áttette az OHB-nak, amely azt minden megjegyzés nélkül vissza is küldte. Úgy tűnik, hogy a hadügyminisztérium nem nagyon erőltette az Érchegység elleni hadjáratot; részben a főserg küszöbön álló ellentámadása kötötte le energiáit, részben pedig nem tartotta igazán fontosnak ezt a hadszínteret a szabadságharc sorsa szempontjából.¹⁷

Az Abrudbánya elleni támadás annál inkább foglalkoztatta Csutakot, aki a város elfoglalásával akarta feltenni a koronát működésére. Március közepétől pedig maga Bem is fontosnak tartotta az Érchegység főbb pontjainak megszállását.

Az Abrudbánya iránti különös érdeklődésnek két oka volt. Az első az volt, hogy a magyar hadvezetés a kapott hírek alapján ezt a várost tekintette a román felkelés középpontjának – egyébként nem egészen alaptalanul. A másik, szubjektív ok pedig az volt, hogy Abrudbánya magyar lakossága sem 1848 őszén, sem pedig 1848–49 telén nem jutott a környékbeli magyar városok és falvak sorsára; nem irtották ki vagy üldözték el, mint a nagyenyedi, zalatnai, felvinci stb. magyarokat. A viszonylagos nyugalom ellenére azonban állandóan hírek keringtek az abrudbányai magyarokat fenyegető veszedelmekről, amelyeknek annál könnyebben lehetett hinn, mert az előző év szomorú eseményei adtak nekik nyomtérket. Így aztán 1849 tavaszán nemcsak Csutak de Sántha György kormánybiztos is azzal indokolta az Abrudbánya elleni előnyomulást, hogy ezzel „fogva levő számos magyar rokonaink mielőbb szabaddá tétethessenek, és az őket minden szempillantásban fenyegető borzasztó halál aggodalmaitól megmentethessenek”.

Csutak először március 18-án írott jelentésében szólt ebbéli szándékáról, majd ezt megismételte április 4-én is. Szándéka ezen a ponton találkozott Bem altábornagyéval, aki március 16-án azt írta Kossuthnak, hogy amint beveszi Brassót, rögtön megindul Magyarország felé. Kossuth örömmel nyugtázta Bem szándékát, de hozzátette, szívesen venné, ha Bem elfoglalná Gyulafehérvár erődjét is. Úgy vélte, legjobb lenne, ha ezután a Karánsebes–Lugos útvonalon indulna meg Arad felé. Bem április 5-én megindította csapatait. Abban reménykedett, hogy április 12-én már Szegeden lehet. Április 9-ig csapatai megtisztították a hátszegi völgyet, elfoglalták a Vaskapu és a Vulkán szorosokat. Előőrsei Dévánál állottak, csapatai ostromzár alá vették Gyulafehérvárat. Közben útnak indította a 27. zászlóalj 180 főnyi különítményét Brád felé, s Jaszich őrnagy által parancsot küldött Csutaknak, hogy foglalja el Zalatnát és Abrudbányát. Csutak április 11-én kapta meg az utasítást, s jelentette azt a hadügyminisztériumnak. Egyben ágyúkat és röppentyűket kért a tervezett támadáshoz. Április 16-án még úgy vélte, négy-öt napon belül elfoglalja Zalatnát és Abrudbányát. Április 17-én

azonban a hadügyminisztérium a következő utasítást küldte Csutaknak: „Önnek kötelessége magát mindenben a hadügyminisztériumtól kapott utasításaihoz tartani, semmi oly működésekbe nem avatkozni, mely rendeletében befoglalva nincsenek, ezért minden oly műtételekért, melyek ezzel ellenkeznének, Ön tétetik felelőssé. – Ágyúkról vagy röppentyűkről szó sem lehet, szorítkozzék Ön a védelemre, és legfőlegb oly támadásokra, melyek erejével összhangzásban vannak, s nem sikerülésükről kétségeskedni nem lehet”. Az utasítást, immáron ideiglenes hadügyminiszterként Mészáros Lázár írta alá, s ezáltal Csutak úgy érezhette, nem kell engedelmeskednie Bem parancsának.

Maga Bem azonban azt hitte, hogy Csutak eleget tett a parancsnak. Április 9-én és 12-én Kossuthnak írott leveleiben arról számolt be, hogy Zalatnát és Abrudbányát elfoglalták a magyar csapatok. Valószínűleg meglepődött, amikor arról értesült, hogy ez nem történt meg. Nem tudván Csutak indokairól, Bánffy János ezredes útján utasította az őrnagyot „Zalatnát, Abrudbányát, Verespatakot elfoglalni, s a bráddali közlekedést nyíltan tartani”. Bem immáron azért is számított Csutak engedelmességére, mert április 20-án megkapta Kossuth levelét arról, hogy az aradi ostromsereg egy részével is diszponálhat. Kossuth részéről ez csak egy ötlet volt, amelyről szokása szerint sem Vécseyt, az ostromsereg parancsnokát, sem a hadügyminisztériumot nem értesítette. Bem azonban azt hitte, hogy valóban rendelkezhet Vécsey csapataival, amelyek alárendeltségébe Csutak dandára is tartozott. A Bem–Vécsey ügy ismertetése nem tartozik e tanulmány témájához, ezért csupán utalunk arra, hogy Csutak elmozdításának háttérében ugyanez az affér állott.

Csutak azonban – mint már említettük – továbbra sem mozdult, hiszen Bánffy utasítása azon a napon érkezett meg táborába, amikor Drágos megírta első levelét Iancunak. Valószínűleg teljes biztonságban érezte magát, hiszen a fegyvern nyugvást magyarázta a hadügyminisztérium utasítása, s ugyanakkor az a jóleső érzése is meglehetett, hogy Sánthát végleg sikerült eltávolítania. Azonban nemsokára összevonultak a felhők a feje fölött.¹⁸

Sántha, Kossuth április 26-ai utasítását május 4-én véve, Debrecenbe sietett saját igazolására. Még megérkezése előtt azonban fontos szövetségese akadt a Kossuth előtt nagy tekintélyben álló, feddhetetlen jellemű Csány László személyében. Csány már április 28-án tudósította a hadügyminisztériumot Csutak kihágásairól, május 2-án azonban sajátkezü levélben kérte Kossuth beavatkozását is. „Ezekkel a katonákkal kívüled és kívülem csak Isten boldogul – az a becsületes Sántha zarándi kormánybiztos lemondott Csutak őrnagy folytonos bánatalmait nem tűrhethvén – lemondását el nem fogadtam, és Csutak ellen már egyéb kiszökései miatt is vegyes vizsgálatot szorgoltam már a hadügyminisztériumnál. Úgy hallom most Bánffy ezredestül, hogy Bem utasításából felfüggesztetett hivatalából. Mennyire van Bemnek igazsága? Nem vizsgálom – de jólesett nékie – én is erősen megszidtam őt.” Ennek alapján Kossuth május 7-én utasította a hadügyminisztériumot, hogy mielőbb fossza meg Csutakot a parancsnokságtól; az igazságügyminisztériumnál pedig azt sürgette, hogy az siettesse a Boczkó Dániel útján megrendelt vizsgálatot. Május 10-ig pedig beérkeztek Zaránd megye felterjesztései is az ügyben, s ezek teljesen tisztázták Sánthát. Kossuth fogadta Sánthát, és teljes elégtételt ígért neki.¹⁹

Közben Bem arról értesülve, hogy az Abrudbánya elleni támadás még mindig késik, április 27-én a következő rendeletet adta ki:

„Bosszankodva tapasztalván, hogy a parancsnok urak nem hajtják végre rendeleteimet, miket avégre adtam, hogy megtisztítsák az országot az ellenséges csordáktól, melyek azt máig háborgatják; és lévén olyanok, akik lomhaságból, gyöngeségből vagy éppen kislelkűségből hátráltatják működésemet, kik annyira viszik a dolgot, hogy az irántami engedetlenséget polgári biztosok rendeleteivel mentik, s a seregeket oly tájakon tartják, hol azokra szükség nincs, s ezáltal védtelen hagyják a megvédendő helyeket: meghagyom Bánffy ezredes úrnak, hogy Brádra és Gyulafejérvárra menjen, Csutakot, a 27-ik zászlóalj parancsnokát, és Portuson a 11-ik zászlóaljét elfogassa, s őket kíséret mellett hozzám küldje; hogy ugyanazt tegye mindazon parancsnokokkal, kiket engedetlenségi vagy gyávasági bűnbe esetteknek ítélt, és hogy útnak indítsa Temesvár felé mindazon csapatokat, melyekkel rendelkezni lehet. Bánffy ezredes úr az elfogott vagy felfüggesztett tisztek ideiglenes parancsnokságát azokra ruházza, *akiket erre jöknak lát* (Kiemelés tőlem – H. R.). – Minden rangú katonára tartozik minden kitelhető engedelmisséggel és segédkezéssel lenni, mire Ezredes úrnak szüksége lesz, a legsúlyosabb személyes felelősség terhe alatt”. Április 29-én Bánffy Brádon kelt levelében utasította Csutakot, hogy a parancs vétele után azonnal siessen Temesvár alá, hogy ott magát Bem előtt igazolja. „Egyszersmind tudatom, hogy a Záránd megyei sereg vezényletét Hatvani, a 27-ik zászlóaljét Jaszich őrnagy urakra bízom, Őrnagy úrnak pedig minden hivatalos működése altábornagy Bem úr további rendeletéig felfüggesztetik. – Minden, a zárándi sereg működésére vonatkozó felvilágosítások írásba léznenk Hatvani őrnagy úrnak megküldendőik”.

Csutak május 4-én tért vissza Debrecenből Brádra, s ott vette Bem és Bánffy rendeleteit. Úgy gondolhatta, hogy Bem előtt nem sok esélye van arra, hogy önmagát tisztázza, ezért visszautazott Debrecenbe, ahová május 7-én meg is érkezett. Indulása előtt még olvashatta Drágos május 3-án Abrudbányáról Hatvani Imréhez írott levelét, amelyben Drágos óvta Hatvanit az Abrudbánya elleni támadástól. Nem tudni, hogy Csutak kifejtette-e véleményét a levélről; mint katonának tudnia kellett, hogy Drágos aggodalmai megalapozottak. Ez azonban nem változtatható azon a tényen, hogy Csutak elveszítette befolyását az események alakítására, s Drágos sorsa immáron Hatvani kezében volt.²⁰

De ki is volt ez a Hatvani Imre? Az apró termetű ügyvéd 1848 előtt a konzervatívok vezérszónoka volt Temes megyében, s emellett mint váltóhamisító is nevezetessé tette magát. 1848 augusztusában aztán Budapesten, a baloldal legnagyobb szervezetében, az Egyenlőségi Társulatban tűnt fel. Röpiratot írt „az oláh faj ügyében”, s ebben azt bizonygatta, hogy okos politizálással a román az egyetlen nemzetiség, amely megnyerhető a magyar átalakulás ügyének; többek között javasolta a román és szerb egyházi hierarchia szétválasztását, a román nép oktatásának fejlesztését. Január elején szabadcsapat alakítására kért és kapott engedélyt Kossuthtól és az OHB-től. A Bihar megyében szerveződő szabadcsapatot kezdetben Vasvári Pállal közösen alakították, azonban Hatvani inkorrekt magatartása miatt csakhamar szakadásra került sor közöttük. A szabadcsapat alakítását kezdettől fogva botrányok kísérték; Hatvani nemcsak Vasvári raktárait dézsmálta meg időről időre, hanem önkényeskedett a csapatát elszállásoló lakossággal, sőt saját tisztjeivel is. A csapat szervezésének számszerű eredményei mutatósak vol-

tak; február végén 800, április elején már 900 főt számlált a csapat. Hatvani őrnagyi kinevezésért folyamodott (az őrnagyi egyenruhát már január közepe óta hordta); ezt azonban az OHB – Mészáros némi gyengéd nyomására – azzal utasította vissza, hogy az „a majdan általa felmutatandó eredménytől feltételeztetik”. A szabadcsapat első két százada március 2-án indult el Álmosdról, azonban csak március 20. körül érkezett meg Nagyhalmágyra. Március 23-án Csutak az egyik századot Ribicsó, a másikat egy másik „ellenséges falu” ellen küldte. Mindkét század „példás sikerrel és zsákmánnyal” érkezett vissza a kőrösbányai főhadiszállásra. Március 27-én Hatvani egy újabb századot indított Nagyvárad felé, április 5-én pedig az utolsó három század is Zaránd megyébe indult. Két század azonban Nagyvárad környékén hátramaradt; ezek ruházata ugyanis olyannyira hiányos volt, hogy Cserey alezredes, a 6. és 8. hadmegyék főparancsnoka megszánta, s igyekezett felruházni őket. A harmadik század beérkezésének időpontját nem ismerjük; a negyedik április 17-én már Brádon volt; az utolsó két század másnap „egy ingben gatyában” vonult be a főhadiszállásra. Az első három század tevékenységével Csutak elégedett volt; ahogy írta, a Boicán beszédett néhány fegyvert is „a magát mindég elismerésemre méltón viselő, és fegyverben leginkább szűkölködő Hatvani-szabadcsapatnak ajándékozám”. Csutak jelentése szerint a szabadcsapat hat századából kettőt csak helyőrségi szolgálatra, kettőt pedig arra sem tudott használni. Ezért 500 ruházatot igényelt a hadügyminisztériumtól, amit az utalványozott is.

A csapat zászlószentelését április 22-én, Brádon tartották. A zászlóanya Csutak felesége volt. Az esküt Csutak olvasta fel, s abba – Hatvani jelentése szerint – „a küszöbön álló magyar köztársaság szent neve is befoglaltatott”. A beszédekben üdvözölték Kossuthot és az április 14-ei trónfosztást, s Hatvani jelentésében kérte a kormányzóelnököt, hogy „csapatom főlisztelt zászlóját a nemzet szabadságlobogói sorába beiktatni kegyeskedjék”.²¹

Kik ellen szerveződött a Hatvani-szabadcsapat? Hatvani 1849. február 21-én Kossuthnak írott jelentésében késznek nyilatkozott a harcra „akár a lázadó oláhság, akár a pártütű rácok ellen”, sőt később „majd Windisch-Grätz eleibe is” Március 2-án írott jelentésében fogadkozott, hogy ha a lázadók előtt áll, „azt cselekszem, mi illik egy republikánus emberhez, s mit a frank forradalmárok a fölkelte városok ellen követtek s elvül kimondottak”. Március 11-én pedig – Perczel tábornokra hivatkozva – kérte, hogy csapatát Szegedre irányítsák. Hatvani tehát elsősorban a nemzetiségi felkelők ellen készült, s ebben nem nagyon különbözött kollégájától, a Rákóczi-szabadcsapatot szervező Vasvári Páltól, akinek irataiban szintén gyakoriak az ilyen kitételek.

Hatvanit tehát először április 24-én bízták meg a zarándi dandár parancsnokságával – tényleges rang nélkül, ideiglenes jelleggel. A magát addig csak „szabadcsapatvezér”-nek író Hatvani április 26-án már ebbeli minőségében, mint helyettes parancsnok választott Buteanu és Iancu közös és Vitianu saját levélére. Mindkét levél Drágosnak szólt, ám Hatvani azokat részint a közte és Drágos között fennálló barátságnál, részint a háborús időkben szükséges körültekintésnél fogva felbontotta, s miután meggyőződött arról, hogy „mindkét levél hangulata az általunk is óhajtott barátságos közeledés reményét fejezi ki”, továbbküldte azokat Drágos után. Vitianu arról írt, hogy szeretne a magyar táborba jönni; Hatvani válaszul közölte, hogy szívesen látja bármelyiküket, s katonai becsületével kez-

kedik arról, „*hogy tűzhelyemnél nem mint ellent, hanem mint baráti kezét nyújtó vendéget fogadom*”. A legérdekesebb azonban a levél utolsó előtti bekezdése: „*Ha mint hiszem, sikerül Önöket ügyünknek, a szabadságnak megnyerni békés kiegyenlítés által, többre becslöm a hadi borostyánnál, mely után vitéz seregem s magam is sóvárgok, mert Önök bár tévútra vezetett lázadók, de mégis polgártársaim, s egy közös anyának gyermekei*”. Ez a passzus ugyanis arra mutat, hogy maga Hatvani is bízott a békés megegyezésben, s előbbrevalónak tartotta azt a fegyveres fellépésnél. Ez a jóindulatú hozzáállás azonban alaposan megváltozott Bem és Bánffy parancsainak megérkezéssel. Drágos már május 2-án Kossuthnak írott levelében – név nélkül – utalt arra, hogy fél a magyar csapatok fegyveres fellépésétől. A magát már seregvezérnek címző Hatvani május 3-án ebbeli minőségében kérte Sánthát csapatai ellátására. Ugyanezen a napon az Abrudbányán tartózkodó Drágos sajátkezű levelet írt „*Örnagy Hatvani Imre barátomnak*”. A fontos levelet érdemesnek tartjuk arra, hogy teljes terjedelmében közöljük:

„*Addig is, míg hivatalosan írandok, jónak véltem tudósítani barátilag arról, hogy én szerencsésen megérkeztem ide ma 12 órakor. A hír, mely az itteni magyarok sorsáról nemcsak hogy nem kedvező, hanem éppen szomorító volt: merő rágalom és koholt hazugság, kezembe a nyilatkozat, melyet már régen nyilvánosság elibe akartak adni, melyből kitetszik, hogy az ő sorsukról híre nem volt egyéb, mint bőszerű rosszakarata, s melynek osztán azon szomorító következése lett, hogy a magyar az itteni vagy ide szító oláhokat kéméletlenül illette. – Ilyen a polgárháború! – Úgy hiszem, hogy eljárásomnak kívánt sikere lesz, csak ti vigyázzatok, hogy szükségtelen túlbuzgóságból a dolgot el ne rontsátok, engemet pedig szerencsétlenségbe ne taszítsátok, különben is – ám cernírozzátok a helyet, s bíráljátok meg, én katona nem vagyok, s minden lehetőségeket nem bírálhatom meg, – de mint a szorosok fekvését látom, ezer baj áll elő, s azon nem kívánható eset, hogy csekély ellent állással lehetetlenítsék haladástartókat, azért tehát hogy valamiképp kompromisszión ne legyen belőle, ha engemet feláldozni éppen semminek tartjátok, mielőtt valamihez fognátok, a fekvéséről kellő ösméretet szerzzetek, mert különben könnyen megtörténhetnék, hogy kimozdultok, de vissza nem fogtok húzódnani.*

Kezeitekben lévő foglyokkal emberileg bánjatok, – mert az itt lévők becsületesen el vannak osztva a polgárházakhoz. – Valami emberektől, kik élelmezés okáért mentek volna általunk elfoglalt tájakon, lovakat foglaltak el; s mint mondják, nálatok lennének; ha haza elleni bűnbe nincsenek, ne károsítsátok a szegény népet, mert csak az államnak okoztok kárt, miután Kossuth Lajos úr pláne arról offidált engem, hogy még gabonát is küldet a szűkölködőknek. A népnek erősnek kell lennie, hogy a haza virágozzon. – Koldusokkal s pusztá földdel függetlenséget nem szilárdítunk. – Isten véled s veletek; ha Csutak megérkezett, mind ezt, mind a Kossuth levelét mutasd meg. Köszöntöm mindnyáját – barátod Drágos.

NB. Mihamarébb küldök hivatalos tudósítást.”

A levélből kitűnik, hogy Hatvani már Drágos indulása előtt kifejtette a képviselő előtt azt, hogy esetleg megindul Abrudbánya ellen. Kitűnik belőle az is, hogy Hatvani tudott Kossuth április 26-ai levelének tartalmáról, s ezért amikor Drágos május 2-án Kossuthnak szóló tudósításában az önkényes értelmezés

veszélyeiről írt, Hatvanira célzott. Mindez azonban még mindig nem magyarázza, hogy Hatvani május 6-án miért indult meg Abrudbánya felé. Hiszen Drágos tudósításából kiderült, hogy az abrudbányai magyarok sorsáról szóló híresztelések alaptalanok. Ugyanakkor azt is tudhatta, hogy milyen veszélyekkel kell szembenéznie egy Abrudbánya elleni előnyomulás során. Az irodalom és az emlékiratok is csak találgatnak az előnyomulás indokait illetően. Hatvani április 26-ai levele pedig még bonyolultabbá teszi a kérdést. Véleményem szerint a támadásnak két indoka volt. Az egyik az, hogy Bem támadási parancsa továbbra is érvényben volt, s ezt Csutak elmozdítása csak nyomatékosította. Másrészt nem hagyhatjuk figyelmen kívül Hatvani helyzetét sem. Az OHB annak idején a majdan elérendő eredménytől tette függővé őrnagyi kinevezését. Most úgy látszott, itt az alkalom „hadi borostyánt” aratni. Hatvani, mint helyettes dandárparancsnok, még elsősorban Csutaknak tartozott felelősséggel; mint dandárparancsnok, már Bemnek. Annál is inkább, mert április 25-én Kossuth immáron hivatalos formában is Bem alá rendelte Vécsey hadtestét, s ezáltal a zarándi dandárt is. Ugyanakkor Hatvaninak számolnia kellett azzal is, hogy dandárparancsnoki kinevezése csak ideiglenes; hiszen nem volt katonai rangja, s a hadügyminisztérium igazságügyi osztályán több vizsgálat is folyt ellene. Május 3-án, kinevezésének kézhezvétele után úgy vélhette, csak néhány napja van arra, hogy bebizonyítsa alkalmasságát, s ezáltal hadi dicsőséget is szerezzen, illetve feledtesse eddigi botrányait.²²

Ki volt tehát a felelős azért, hogy Hatvani május 6-án megindította csapatait Abrudbánya elfoglalására? Elsősorban maga Hatvani, aki nem mérte fel sem saját erőit, sem a támadás lehetséges következményeit. Az expedícióról beszámoló első tudósításból tudjuk, hogy Bihari Márton rudai bányászati igazgató figyelmeztette Hatvanit, hogy vagy tegyen le szándékáról, vagy nagyobb erővel hajtsa azt végre, mert ő, Bihari „egy előkelő oláhtól bizonyosan tudja, hallotta, miszerint Jánk [Iancu] el van határozva, hogyha H[atvani] úr Abrudbánya ellen induland, ő, ti. Jánk Abrudbányát elpusztítandja, sőt e szándékát maga Jánk is Abrudbányán előre több ízben kihirdette”. Hatvani azonban „mint erős harcférfihez illik”, kijelentette, hogy nem fél. Bihari ezek után Kolozsvárra indult, s útközben minden magasabb parancsnokot arra kért, hogy tartóztassa vissza Hatvanit – de sikertelenül.

A másik felelős Bem, illetve az ő utasításait közvetítő Bánffy ezredes. Bem felelőssége azonban menthető azzal, hogy Drágos küldetéséről – eddigi ismereteink szerint – őt senki sem informálta, s a támadási parancsot még a tárgyalások előtt adta ki. Bánffy felelőssége már megfoghatóbb. Tudjuk, hogy tárgyalt Drágossal, s bizonyára Csutak is közölt vele valamit eddigi passzivitása indokairól. Erre utal Bem parancsának azon kitétele, hogy az engedetlen parancsnokok engedetlenségüket „polgári biztosok rendeleteivel mentik”. (Elképzelhető persze az is, hogy az utalás nem a támadás elmaradására, hanem a 27. honvédszászlóalj visszatartására vonatkozik, s ebben az esetben a „polgári biztos” kitétel alatt nem Drágost, hanem Sánthát kell értenünk). Bánffynak tehát tudnia kellett arról, hogy mi fog kockán a támadás megindulása esetén. Ő ugyanis – ellentétben Hatvanival – valóban katona volt, s miután Csutakot leváltotta és Hatvanit kinevezte a zarándi erők parancsnokává, a dandár főerejét alkotó 27. honvédszászlóalj – Bem parancsának megfelelően – megindította Temesvár alá, a freidorfi

táborba. Hatvani ereje tehát nemcsak számát, de minőségét tekintve is megfoghatkozott, s ezt a veszteséget nem pótolhatták az odavezényelt erősítések sem. Ebben a helyzetben pedig a védelmi magatartás lett volna az egyetlen ésszerű megoldás, hiszen a zarándi dandárnak Nagyhalmágyot, Kőrösbányát, Brádot és Boicát egyaránt meg kellett szállnia. Bem és Bánffy felelősségére mutat Hatvani május 7-ei jelentésének azon kitétele is, hogy utasítás szerint támadta meg Abrudbányát.²³

Felelős volt a támadásért maga Kossuth is. Nem abban a formában, ahogyan azt a múlt századi történeti irodalomban többször felvetették, hogy ti. ő adta volna ki a támadási parancsot. Nem mintha idegen lett volna tőle a gondolat, hiszen Hatvani május 6-ai jelentését véve „Drágos János kormánybiztos eljárásáról, a maga céljáról”, azt válaszolta, hogy Hatvani „teljes eréllyel folytassa működését, semmi mellékérdekeket figyelemre nem méltatva”. Kossuth akkor követte el a hibát, amikor Drágos könyörgése ellenére sem volt hajlandó fegyverszünetet adni, s amikor Drágost erre vonatkozó felhatalmazás nélkül küldte vissza Iancuékhoz. Mulasztott Kossuth akkor is, amikor nem tájékoztatta Bemet a tárgyalásokról, holott az altábornagy sem volt idegen a béküléstől.²⁴

Szólnunk kell Csutak és Drágos közös felelősségéről is. A Csutak által saját hatáskörében elrendelt fegyverszünet ugyan megkönnyítette a tárgyalásokat, de Bem és Bánffy első utasításainak megérkezése után Csutaknak felsőbb jóváhagyást kellett volna kérnie hozzá, vagy Kossuthtól, vagy a hadügyminisztériumtól. A fegyverszünet ugyanis csak addig tarthatott, amíg Csutak a zarándi dandár parancsnoka, s így meglehetősen bizonytalan volt. Drágos felelőssége pedig abban rejlik, hogy tudva a zarándi dandárnak szóló támadási parancsról, folytatta a tárgyalásokat, s – úgy tűnik – Kossuthot sem állította kész helyzet elé azzal, hogy bejelentette volna a Csutak által már elrendelt fegyverszünetet. Kossuth reakciója ugyanis akkor sem lehetett volna más, mint ha – ahogy megtörtént – Drágos kéri tőle a fegyverszünet elrendelését.

Végül van az eseményeknek egy utolsó, személytelen felelőse: az 1849. április végi–május eleji átmeneti időszak és az alárendeltségi viszonyok tisztázatlansága. 1849. április 14. és május 5. között a hadügyminiszteri tisztet „ideiglenes hadügyér”-ként Mészáros Lázár altábornagy töltötte be. A minisztérium tábornoki (vezérkari) osztályának főnöke, Stein ezredes április 15-én lemondott e posztról, s Kossuth április 18-án megbízta őt a gyulafehérvári ostromsereg megvizsgálásával. Stein április 20-án el is utazott, s a tábornoki osztály vezetését egy századosra, Gélics (később Gelich) Rikhádra bízta. Ez azt jelentette, hogy I. Mészáros, mint ideiglenes hadügyminiszter szerepe inkább csak a már megtörtént intézkedések nyugtázására, s a minisztérium „mechanikus” ügyeinek vitelére korlátozódott; 2. Gélics, mint osztályfőnök szintén csak kisebb, legfeljebb zászlóaljnyi erővel diszponálhatott. A hadügyminisztérium „aktív” tevékenysége tehát három hétig szünetelt.

Ugyanakkor Bem 1849. április végéig nem rendelkezhetett a zarándi dandárral, az annak gerincét alkotó 27. honvédszázalóaljjal viszont igen. Csakhogy mindkettő parancsnoka Csutak volt. Kossuth áprilisi levelei után Bem már mindkettővel diszponálhatott, azonban ezt anélkül tette, hogy ismerte volna az ottani helyzetet. Hatvani botránnyairól és arról, hogy még rangja sincs, nemcsak Bem, de Bánffy sem tudott. Bánffy úgy nevezte ki Hatvanit a dandár parancsnokává, hogy

csupán annyit tudott róla, miszerint Hatvani a zarándi dandár – a 27. honvédszászlóalj elvezénylése után – legnagyobb létszámú alakulatának parancsnoka, beosztásában tehát felette áll a többi, egy-két századnyi alakulat parancsnokainak.²⁵

Milyen erők álltak Hatvani rendelkezésére, s milyen erőkkel vonult be Abrudbányára? A zarándi dandár 1849. április 1-jei létszáma kb. 2000 fő volt, a következő megoszlásban:²⁶

27. honvédszászlóalj	887 fő	Kőrösbánya
11. honvédszászlóalj 5. század	? fő	?
16. honvédszászlóalj 5. század	178 fő	Brád
Hatvani-szabadcsapat 1. és 6. század	260 fő	Kőrösbánya
Német légió 3. század	170 fő	Brád
Lovasság, 4. és 10. huszárezredből	52 fő	Kőrösbánya
Reviczky László vadászcsapata	111 fő	Nagyhalmágy
Tüzérség	48 fő	Kőrösbánya

1706 +? fő

Ehhez az erőhöz érkezett meg március végén Csanády István szabadcsapata 388 fővel, majd április 11-én a 27. honvédszászlóalj két százada (180 fő), fél század a 37. gyalogezredből és 40, 11. huszárezredbeli huszár. Április elején és közepén megérkezett a Hatvani-szabadcsapat újabb négy százada, 651 fővel. Április 29-én Bánffy a 27. honvédszászlóaljat, s vele együtt valószínűleg a 11. honvédszászlóaljbeli századot, a fél század 37. gyalogezred katonaságot és a 40 székely huszárt is útnak indította Bem Temesvár alatti táborába. Április 27-én a hadügyminisztérium a német légió 5. és 6. századait Réz- és Kőrösbányára rendelte a 16. honvédszászlóalj ott állomásozó két századának felváltására. Mivel időközben e két századot a Reviczky-vadászcsapat váltotta fel, a minisztérium a parancsot úgy módosította, hogy a két század német légiós Nagyhalmágyon át Brádra menjen. A két század azonban május 8-án még csak Belényesben volt. Ezek után a Hatvani alatt álló csapatok létszáma a következőképpen alakult:

16. honvédszászlóalj 5. század	178 fő	Brád
Hatvani-szabadcsapat	911 fő	Brád
Német légió 3. század	129 fő	Brád
Német légió 5. és 6. század	236 fő	Belényes
Lovasság a 4. és 10. huszárezredből (?)	52 fő	
Reviczky László vadászcsapata	173 fő	Kőrösbánya Rézbánya
Csanády István szabadcsapata	375 fő	Nagyhalmágy és Brád
Tüzérség (1 három- és 2 kétfontos ágyú)	48 fő	

Összesen: 2102 fő, 3 ágyú

Ebből az erőből két század német légiós és a Csanády-szabadcsapat 3/4-e bizonyosan nem állt Hatvani rendelkezésére, ez kb. 510 fő volt. Bizonyos, hogy a német légió 3. és a 16. honvédszászlóalj 5. százada bevonult Abrudbányára. A Hatvani szabadcsapatból 1 század valószínűleg Déva felé volt kikülönítve, 142 fővel; a másik 5 század azonban Hatvanival lehetett (769 fő). Vannak adataink a Reviczky-vadászcsapat 1 századának abrudbányai jelenlétéről is (kb. 86 fő). Bizonyos, hogy magával vitte a lovasságot és az ágyúkat is (100 fő). Elkép-

zelhető, hogy a Csanády-szabadcsapat fél századát (kb. 95 fő) is magával vitte. Az Abrudbányára bevonuló erő legnagyobb létszáma kb. 1357 fő volt. Mivel azonban a második abrudbányai expedícióra Hatvani csak három századot vitt magával századából, ezért elképzelhető, hogy két századát és a Csanády-szabadcsapat fél századát hátrahagyta; annál is inkább, mert a táborba érkezésekor két százada teljesen felszeretlen volt, és még helyőrségi szolgálatra sem volt alkalmas. E két század létszáma kb. 340 fő volt; ha ezt, és a Csanády-szabadcsapat fél századát levonjuk az előbbi összegből, 922 főt kapunk. Ez a szám nagyjából középen áll a szemtanúi beszámolóknak foglaltakhoz (800, 900, 1100 fő) képest, tehát pontosnak fogadható el. A szemtanúi beszámolók kiemelik, hogy a sereg egy része lándzsásokból állott, s csak kb. a fele, 400 fő rendelkezett lőfegyverrel. A rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy csupán a 16. honvédszászlóalj és a német légiós századok rendelkeztek teljes egészében lőfegyverrel; a többi lőfegyver nagyobbrészt a Reviczky-, kisebbrészt a Hatvani-szabadcsapat századoknál lehetett.²⁷

A szabadcsapatvezér tehát ezzel a gyenge zászlóaljnyi erővel indult meg 1849. május 6-án reggel 5 órakor, saját hadijelentése szerint „jóra-rosszra elkészülve” Abrudbánya felé. Útközben állítólag szétvert a mihelényi sáncoknál 6–700 román felkelőt, s a hegyeken tanyázókat is „szerencsésen, puskalövés nélkül” elriasztotta. Erről az epizódról azonban egyetlen más forrás sem tud; valószínűleg csak a falu lakói futottak szét Hatvani serege előtt. A sereg este 9–10 óra körül ért Abrudbánya alá; ekkorra Iancu és több társa már eltávoztak. A város előtt megjelent Hatvaninál Drágos, és mindenáron igyekezett őt lebeszélni az előnyomulásról. Drágos és a társaságában lévő Boieriu, városi főbíró azzal érveltek, „hogy a béke megvan, s az oláhok le fogják tenni ellenséges fegyvereiket”. Hatvani azonban visszautasította felhívásukat, s éjjel 11–12 óra körül a helybéli magyar lakosság örömrivalgásai közepette bevonult Abrudbányára.²⁸

Abrudbánya, 1849. május 6–10.

Drágos még Hatvani bevonulása előtt – menteni akarván a helyzetet – május 6-án este 9 órakor magyar nyelvű levelet írt Iancunak. Ebben felszólította a felkelők vezérét, hogy ha a távozása okáról elterjedt balhíreket megcáfolni akarná, térjen vissza Abrudbányára, „s legyen meggyőződve, hogy mind személye, mind becsülete minden bántalamtól menten és sértetlenül marad”, ahogy erről őt már Kossuth „iratában kijelentett felhatalmazásomnál fogva” biztosította, „és legyen meggyőződve arról, hogy nem lehet, nincs Magyarországnak oly silány fia, ki az ország nevében adott biztosságot megsérteni merészelné”.

Iancu azonban nem válaszolt erre a felszólításra, csak azon örvendett, hogy a levelet hozó Begnescu tribun így kikerült a magyarok által megszállt Abrudbányáról. Ugyanez az érzés vett rajta erőt akkor, amikor május 7-én megkapta Drágos újabb levelét, amelyben a képviselő, immáron román nyelven ismét békére, a fegyverek letételére hívta fel Iancut, s – kétségbeesett érvként – még azt is felhozta, hogy a havasok körül vannak véve, s ha Iancuék most nem élnek a megbékélés alkalmával, könnyen „zsványok gyanánt” végezhetik. E levelet Mihai Andreica tribun hozta Abrudbányáról, aki valószínűleg beszámolt

Hatvani intézkedéseiről; ezek pedig cseppet sem utaltak békés szándékokra, hanem inkább erősíthették Iancu eleve meglévő fenntartásait. Ezért aztán Iancu azonnal írt Axente Severnek, s kérte, hogy csapataival siessen segítségére. Ezzel egy időben megérkezett Iancu topánfalvi főhadiszállására Simion Balinte is. Balinte még május 6-áról 7-re virradó éjszaka Verespatakon tudta meg Hatvani abrudbányai bevonulásának hírért – az Abrudbányáról Iancu intencióinak megfelelően elmenekült román „gárdistáktól”. Balinte kezdettől fogva ellenezte a békekötést, s ezért az abrudbányai és verespataki gárdistákat egyesítve, ezek élén jelent meg Iancunál. Május 7-én haditanácsot tartottak, s ezen egyhangúlag elhatározták, hogy Drágos eddig érkezett leveleire azt fogják válaszolni, „köztünk csak a kard határozhat”. És amikor másnap újabb levél érkezik Drágostól, amelyben ismét arról biztosítja Iancut, hogy nincs más től félnie, ha megjelenik Abrudbányán; Iancu, immáron a haditanács határozata alapján adja meg a választ, ti. hogy „mostantól fogva csak fegyveres kézzel” akar tárgyalni, Drágossal pedig sehogys sem. Május 8-án pedig megkezdte az Abrudbánya elleni összehangolt támadást is.

Az Abrudbányára bevonuló Hatvani az éjszakát Kovács József katolikus plébános szállásán töltötte. Kovács engesztelhetetlen rományűzlő volt, s a Drágos eljárását gyanakvással figyelő Hatvaniban csak megerősíthette kételyeit a békekötés sikerét illetően. Május 7-én reggel ezért elrendelte a fegyverek beszállítását; az abrudbányai román nemzetiségű polgárok ennek „vonakodás nélkül” eleget tettek. Állítólag Hatvani néhány, fegyverüket be nem adó polgárt elzárattott. Délután a román felkelők Franz Ivanovich százados vezette különítménye megszállta az Abrudbánya és Topánfalva között húzódó magaslatokat, majd megtámadta a várost. A küzdelemben egy huszár halálos lövést kapott, s állítólag négyen megsebesültek. Ez az akció nem sok jót ígért, akárcsak az sem, hogy a Hatvani által erősítés és lőszer hozatala végett visszaküldött Liptay századosnak vissza kellett térnie, mert Abrudbányát immáron körülzárták a felkelők.²⁹

Drágos azonban továbbra is bízott a békés megoldásban, s úgy tűnik, a román lakosság egy része továbbra sem volt idegen ettől a gondolattól. Másnap, május 8-án több városi és környékbeli román magyar zászlóval megjelent Hatvaninál, s kijelentették „hogy ők, mint volt ellenfél, hódolnak, s mindenre készek”. Ezután Drágos, Hatvani és Kovács József plébános vezetésével a városi piactérre vonultak. A piactéren meglehetősen nagy tömeg gyűlt össze, nem utolsósorban Hatvani azon intézkedése folytán, hogy reggel 8 óra tájban a tekintélyes polgárokat felszólította, hogy jöjjenek a szállására. A piactéren először – kezében a magyar zászlóval – Kovács plébános tartott szónoklatot. Beszédében, amely „unalmas s tövel-heggyel összerakott” volt, üdvözölte a magyar sereget, és köszönetét nyilvánította a város „megszabadításáért”. Beszéde után Hatvani kapaszkodott fel a szószékre, „és tartott egy, az előbbinél fontosabb beszédet. Tudatta, hogy Drágos e vidék kormánybiztosává neveztetett ki. Ajánlotta iránta az engedelmességet. Megemlíti, hogy az oláh nemzet a magyarnak régi és természetes szövetségese, és hogy mindenkor hűséges volt a magyar iránt, hogy a nép maga jó, és csak némely rosszak által vezetett tévútra, de akiket az igazságos ég bosszúja kétségkívül utolér. Fogadta, hogy a várost megvédi.”

Azonban beszédét be sem fejezhette, amikor Verespatak felől bevágtatott a piactérre egy Fodor Antal nevű polgár, és lélekszakadva jelentette Hatvaninak,

hogy a román felkelők körülvették Verespatakot, és „mindjárt az egész tűzbe lesz”. A hírre nagy rémület támadt, nem véletlenül hiszen a városban sok volt a zalatnai menekült, akik már átélték a román légiók egy ilyen támadását. Hatvani azonban igyekezett megnyugtatni az embereket; a Reviczky-csapat egy századát azonnal Verespatakra indította, s ehhez a századhoz néhány abrudbányai polgár is csatlakozott.

Iancu, miután eldöntötte, hogy a fegyveres fellépést választja, a következőképpen állította fel csapatait. A rendelkezésre álló erőket hat részre osztotta; s a Topánfalváról Abrudbányán át Zalatnára vezető út két oldalán egyenlő arányban állította föl. A Stiurciu (Sturdz) hegy felől Simion Groza pap és alprefektus; Csernicánál (Buninzsina) Nicolae Corchesiu tribun és Vasile Piuanu curio (utóbbi kiszolgált cs. kir. katoná); mellettük Clemente Aiudeanu és Rusu tribunok emberei álltak. A balszárnyon az országút mellett Vladutiú alprefekt és Ivanovich százados csapata állottak; a Verespatak körüli hegyeket Mihai Andreica tribun (Drágos második levelének kézbesítője) szállták meg; tőle délre a bucsumáni alakulatokkal Szurupostnál(?) Faur tribun állomásozott. Ugyanakkor Iancu számíthatott a békekötést kezdettől ellenző Axente Sever embereinek megérkezésére is. Axente arra kérte, hogy zárja el az Ompoly völgyét, s siessen embereivel segítségére.

Axente május 7-én Preszákánál táborozott 400 felkelővel. Ide érkezett Albert Munzáth a cs. kir. 16. (1. oláh) határőr gyalogezred főhadnagya, akit a gyulafehérvári várparancsnokság május 6-án azzal bízott meg, hogy a román népfelkelés erőinek működésébe összhangzást hozzon, s azokkal a gyulafehérvári vár ostromzárát feltörje, illetve a magyar csapatok érchegységi behatolását megakadályozza. Munzáth már megérkezése napján jelentette a várparancsnokságnak, hogy Abrudbányára 1000 magyar vonult be, s hogy ott Drágos, Iancu, Dobra és Buteanu tanácskozást tartottak a románok meghódolása ügyében. Közölte azt is, hogy a felkelők élelmiszerben és lőszerben hiányt szenvednek, s kérte a várparancsnokságot, hogy igyekezzen azt eljuttatni a felkelőkhez.

Munzáth és Axente rövid tanácskozás után abban állapodtak meg, hogy Axente a rendelkezésére álló erővel Iancu segítségére siet. Munzáth pedig, attól tartva, hogy Hatvani támadását követni fogja a gyulafehérvári magyar ostromsereg egy részének Abrudbánya felé történő előnyomulása is, Preszáká és Gurényi községeknél felszedette a hidakat, eltörölte az utakat. Terve az volt, hogy ezután a még összeszedhető népfelkelőkkel Axente után indult, s vele és Iancu erőivel együtt kiszorítja Abrudbányáról a magyar csapatokat, s azokat a bucsesdi (butyesdi) szorosban megsemmisíti. Axente a rendelkezésére álló 400 emberrel Zalatnáig vonult, s itt várta be Munzáthot, aki újabb 200 felkelőt szedett össze. E 600 emberrel május 9-én estefelé indultak meg Abrudbánya irányában azonban az egész éjszaka tartó eső miatt csak május 10-én érkeztek Abrudbánya közelébe.

Iancu terve – mint a felállításból is kitűnik – az volt, hogy mindenáron elvágja Hatvani két lehetséges visszavonulási útját; mind a Brádra vezetőt, mind a hosszabb és keservesebb gyulafehérvárit. A felállításból következően arra számított, hogy vagy Abrudbányán, vagy pedig a városból kiszorítva és Topánfalva felé tolva semmisíti meg Hatvani erőit.

Hatvani védelmi intézkedéseiről meglehetősen keveset tudunk. Ivanovich százados jelentése szerint „az inszurgensek részéről sem a város, sem a környék

megerősítésére semmi katonai intézkedés nem tétetett”. Ennek azonban ellene szól az, hogy Hatvani 70 embert már 7-én kiküldött Verespatakra; a Reviczky-csapat a századát a butyesdi (bucsesdi) szorosba különítette ki; május 8-án pedig egy újabb századot küldött ebből a csapatból Verespatakra.

Az első fegyveres akció május 7-én késő délután – kora este történt. Iancu és Ivanovich szerint a Csernica (Buninzsina) községnél álló román erőket a magyarok támadták meg, de visszaverték őket, s a magyarok 1 halottat és 4 sebesültet veszítettek. Egy magyar polgár emlékezése szerint a románok támadtak, de visszaverték őket. Elképzelhető, hogy az összecsapás Liptay kijutását szolgálta volna, akit Hatvani Brádra küldött segítségért; ám az sem elképzelhetetlen, hogy egyszerű előrsi összecsapás történt, amiben mindkét fél a másik erőit igyekezett kipuhatolni.

Az igazi harc május 8-án kezdődött. Iancu csapatai először Verespatakot támadták meg. A Hatvani által kiküldött 70 embert bekerítették, ám ekkor megérkezett a Hatvani által segítségükre küldött Reviczky-csapatbeli század, s visszaverték a románokat. A segédcsapat parancsnokát útközben lövés érte, s ugyanígy járt egy abrudbányai magyar polgár, Reményik József, a magyar nemzetőrség volt dobosa is. Másnap délelőtt egy verespataki, Crisanut nevű román állítólag örvendezni kezdett, kijelentve, hogy „Jól tették, ha meglőtték; mert magyar volt, s bárcsak minden magyart meglőnének”. Iancu variációja szerint Crisanut csak arra figyelmeztette „a magyarok egynehányát, hogy korán ne örvendjenek, hanem várják be, mindezekhez mit mondanak majd a mócok is”. Egy magyar szemtanú beszámolója szerint ezután Hatvani egy tisztjének parancsot adott, hogy vágja le az illetőt; ez meg is történt. Iancu jelentése szerint maga Hatvani végzett a szerencsétlennel.

A Verespatakot védő, kb. 150 főnyi magyar különítményhez a helybéli magyar polgárság egy része is csatlakozott. Ezek számát Iancu és Ivanovich 400 főre teszi; egy későbbi magyar becslés szerint 250 fő lehetett; ez utóbbi közelebb látszik állni a valósághoz. A Verespatakot támadó román erőket Ivanovich 350 főre teszi; ez azonban nyilvánvalóan inkább több volt, mint kevesebb. A Verespatakot védő magyar erők több ponton is visszaverték a románok támadását, sőt támadásba kezdtek. Sikerült magukat az egyik hegy alján befészkelni, s egy hevenyészett sáncból úzték vissza a románokat. A Reviczky-csapat kiküldött százada és a már ott lévő magyar erők az éjjeli órákig tartották magukat, majd – Hatvani szerint 2, más forrás szerint 4 fő veszteséggel átvágták magukat Abrudbányára. Erre ezért kényszerültek, mert a román felkelők egy másik oszlopa felgyújtotta Verespatakot, s attól tarthattak, hogy teljesen elvágják visszavonulási útjukat. A városba szorult magyar erők, így a felfegyverzett polgárság és az alakulataiktól elszakadt katonák, még másnap is tartották magukat egy darabig. Verespatak elfoglalása után a román felkelők a lakosság egy részét lemészárolták. Aki tehetett, a környékbéli bányákba menekült, s csak napok múlva, az éhség hatására és a felkelők ígéreteiben bízva, miszerint nem bántanak senkit, jött fel a tárnákból. A magukat ily módon megadó egy részét a románok szintén lemészárolták, néhányan azonban a csodával határos módon megmenekültek. Hatvani második támadása során állítólag több mint 400 ilyen, a bányákba menekült magyar és német polgárt mentett ki a halál torkából.

A magyarok veszteségét Iancu 300, Ivanovich 240–350 halottra és 60–70 sebesültre tette; a saját veszteséget 1 halottra és 7 sebesültre. Kiemelendő azonban, hogy utóbbi a 8-ai harcokban a magyar veszteséget 36 halottra becsüli; ami arra mutat, hogy az áldozatok többsége már a román felkelők megtorló akcióinak esett áldozatul.

Május 8-án Iancu Abrudbányát is megtámadta. Egy magyar szemtanú szerint a támadás célja nem Abrudbánya elfoglalása volt, hanem az, hogy Hatvani ne küldhessen több segítséget Verespatakra. Erre mutat az is, hogy sem Ivanovich, sem Iancu nem említi külön ezt a támadást; sőt, Iancu egyenesen összetéveszti azt az előző esti csetepatéval. A támadók ellen Hatvani a német légjő 3. és a 16. honvédszázalaj 5. századát küldte 1 ágyúval. Az összütközés jórészt csak ágyúzásra és puskatűzre korlátozódott, s csupán fél óra hosszat tartott. Ekkor a román felkelők visszahúzódtak, sőt, állítólag fegyvereiket és tarisznyáikat is eldobálták. Hatvani a saját veszteségét 1 huszárra, az ellenségét legalább 25 főre tette. Szintén ezen a napon a bucsesdi (butyesdi) szorost védő Reviczky-csapatbeli századot a románok visszanyomták, s ezzel elvágták a magyar visszavonulás útját.³⁰

Valószínűleg Verespatak megtámadásának hírére döntött úgy Hatvani, hogy az eddig szabad lábon lévő román vezetők, így Dobrát, Buteanu és Boieriut lefogatja. Jelentése szerint „akadtak ugyan népszerűséget veszett haramiafőnökök, kik a magyar kormány iránti hódolatukat nyilvánították, de csak azért, hogy kormányzó úr válaszlevelével személyöket a megérdemlett büntetés alól kivonják, s rablott kincseik birtokában kinevessék a magyar nagylelkűséget; de a népet, mely kormányzatuk alatt állt, visszaadták a polgári háború iszonyainak...” Az idézetből kitűnik, hogy Dobra és Buteanu Kossuth április 26-ai levelére hivatkozott, amely szerint az a tárgyalni akaró román felkelővezérek biztonságát szavatolja. Hatvani azonban úgy értelmezte ezt a passzust, hogy ennek az adott helyzetben, a fegyveres harc megkezdése után nincs jelentősége, hiszen Dobra és Buteanu csak önmagukat képviselik, s nem pedig azt a népet, amely szemmel láthatóan inkább a harcot választja. Ez a lépés semmi esetre sem volt politikusszerű tett; csak a románok elkeseredését növelhette, de a magyarokra nézve semmilyen előnnyel nem járhatott. Egyetlen dolgot bizonyíthatott csak; azt, hogy a magyar ígérekben nem lehet bízni. Ugyanakkor „a népszerűséget veszett haramiafőnökök” kitétel arra utal, hogy Buteanu és Dobra nem nagyon bíztak saját nemzettársaik kíméletében sem, hiszen mindketten a békét pártolták, s még Hatvani bevonulása után is a városban maradtak; tehát rossz politikusszerű és hűlen vezérnek bizonyultak a nép előtt.

Hatvani állítólag másokat, így Simion Sulutiu bányaellenőrt és fiát, Amos és Absolon román papokat is elfogatta; ám őket és Boieriut később a városi polgárság (és valószínűleg Drágos) közbenjárására szabadon bocsátotta.³¹

Május 9-én Iancu, Balinte, Vladutiu és valószínűleg Ivanovich haditanácsot tartottak. A haditanács elhatározta az Abrudbánya elleni összpontosított támadást. A támadást az Andreica tribun vezette balszárny kezdte meg Verespatak felől, délután 3, más források szerint 5–fél 6 körül. Őt követték a Stiurciu (Sturdz), Csernica és Bucsum felőli alakulatok. Az összecsapást mind Iancu, mind Ivanovich meglehetősen röviden és homályosan foglalják össze. Iancu jelentéséből úgy tűnik, hogy közelharcra egyedül az Ivanovich és Vladutiu

vezette „centrumnál” került sor. A Stiurciu és Csernica felőli oszlopokat a német légiós század csatárai nyomták vissza; Andreica emberei sem tudtak előhaladni, hanem eltérítették támadásukat a Gurá rosii (Verespatak) völgybe. A lövöldözés egész éjszaka folyt, különösebb eredmény nélkül. Hatvani saját veszteségét 19 főre tette, az ellenségét – erős túlzással – 2000 főre becsülte. Iancu és Ivanovich nem említi sem a saját, sem Hatvani veszteségét; ez – véleményem szerint – arra mutat, hogy támadásuk során a román felkelők szenvedtek érzékeny veszteséget.

Az állandó tüzelés azonban igencsak megapasztotta Hatvani csapatainak lőszerkészletét. Tudnia kellett, hogy csak állandó puskatűzzel tarthatja távol a várostól a román felkelőket, hiszen ha közelharcra kerül a dolog, a túlnyomó erő előbb-utóbb győzedelmeskedni fog. 400 puskával pedig csupán bőséges lőszerkészlet birtokában tarthatta volna magát hosszabb ideig Abrudbányán. Csapatait ugyan támogatták az abrudbányai magyarok is – Ivanovich és Iancu szerint 600 fő –, ám az ő segítségük sem ellensúlyozhatta a románok számbeli fölényét, mert ők is főleg szűrőfegyverekkel voltak felfegyverkezve. Ezért aztán Hatvani – valószínűleg Liptay tanácsára is – már este 9-kor elhatározta, hogy feladja Abrudbányát, s a helybéli magyar lakossággal együtt megpróbál kitörni a gyűrűből. A döntést a német légiós század parancsnoka, Victor Klein százados nem helyeselte, s igyekezett a többi alakulatokat is meggyőzni arról, hogy helyesebb lenne tartani a várost.

Abrudbánya feladása az adott helyzetben kétségtelenül indokolható döntés volt, hiszen a magyar sereg utánpótlásra és segélyhadra nemigen számíthatott. A Brádon hagyott erők túl gyengék voltak ahhoz, hogy önálló akcióba kezdjenek; a gyulafehérvári és dévai ostromseregekhez küldött futárok pedig kénytelenek voltak visszatérni. A kivitelezés azonban nem nagy hozzáértésről tanúskodott.

Az este 9 órakor elhatározott visszavonulásról csakhamar az egész város értesült. A polgárok szekérre rakták családjukat és mozdítható ingóságait; maga Hatvani is igyekezett minél több szekeret rekvirálni serege számára, s eközben nemigen volt tekintettel a polgárok nemzetiségére; ti. a magyaroktól ugyanúgy rekvirált, mint a románoktól, holott az előbbieket kétségtelenül nagyobb veszély fenyegette. Az indulás előkészületei során kivezették börtönéből Dobrát és Buteanut; az előbbi azonban máig tisztázatlan körülmények között megölték. Hatvani szerint „az örök és az abrudbányai lakosság által agyonveretett”, más forrás szerint leszúrták, megint más forrás szerint „egy nála levő elrejtett pisztollyal őrei közé lőtt, mire az örök felbosszankodván, őt rögtön ott helyben agyonlőtték”; s van olyan változat is, mely szerint őre provokatív céllal szabadon engedte, majd hátulról lelőtte. Buteanu eljutott a számára kirendelt szekérhez, s követte a magyar sereget. Hatvani változata Dobra haláláról nem egészen valószínűtlen; Abrudbányán rengeteg volt a zalatnai menekült, s ezek a Zalтна 1848 októberi felprédálásában kulcsszerepet játszó Dobra iránt valóban táplálhattak bosszúvágyat.

Éjfél felé Hatvani a piactéren összegyűlt sokasággal közölte, hogy kénytelen feladni a várost a lőszer hiánya miatt, s „azért a polgárok is, akik nem akarnak a városon maradni, tehát jöjjenek és kövessék őtet”. A kivonulás reggel 3–4 óra körül kezdődött meg. Egy városi polgár emlékirata szerint először Zalтна felé indultak meg, de aztán „más parancs jött más irányba fordulni”. A menet végül is Abrudbányáról Abrudfalván át fordult ki a Csernica-patak völgyébe,

s Csernica (Buninzsina) községen át tartott Vulkán hegye, s onnan Mihelény felé. A kivonulás kezdetben jól sikerült; a román balszárny semmit sem vett észre. Ebben komoly szerepe volt Klein légiósainak. Klein ugyanis olyannyira rosszalta a város feladását, hogy először megtagadta az elvonulási parancsot, majd magára vállalta az utóvéd korántsem hálás szerepét.

A menet élén Hatvani haladt a három ágyúval. Valószínűleg itt vonultak a 16. honvédszázalaj 5. százada, Hatvani 3 százada és a Reviczky-szabadcsapat megmaradt részei is. A katonaságot követték a polgári menekülők is. Azonban alighogy Abrudfalváról kiértek, a Csernica nevű hegyen a román őrszemek észrevették a kivonulókat, s előbb egy ágyút(!) sütöttek el, majd megkezdődött a támadás. A magyar csapatok sortüzei még így is biztosíthatták volna a viszonylag nyugodt visszavonulást. Azonban amikor az oszlop a Csernica-patak egyik hídjához érkezett, a hatodik szekér, Kovács József plébánosé megakadt a korlátban, s a szekeret kikerülni igyekvő egy másik szekér pedig mellészorult. A két szekér tökéletesen elzárta az utat. Kiszabadításukhoz némi időre és térre lett volna szükség, ezért a szekér mellett állók „vissza, vissza” kiáltásokkal akarták hátrébb húzódásra bírni a mögöttük lévőket. Egy más változat szerint maga Hatvani volt az, aki visszamenetelt parancsolt azzal, hogy segítség érkezett. Akárhogyan is történt, az amúgy is sáros úton még több szekér elakadt, s mivel közben a román felkelők állandó tűz alatt tartották az oszlopot, a polgárok nagy része visszatért a városba. Abrudbányára közben mindenfelől bevonultak a felkelők, s megkezdték a fosztogatást és mészárlást. Sok magyart a helybéli románok bűjtattak el; közülük is kiemelkedő Amos és Absolon lelkész és Simion Sulutiu. Drágos Sulutiuhoz menekült, s a lándzsások, amikor Sulutiu nem volt hajlandó kiadni nekik, azzal fenyegetőztek, hogy felgyújtják a házat. Drágos erre önként jött elő, mire két román centurio, Todor Teoc és Ioan Corchesiu minden pénzét, iratát és értéktárgyát elvették tőle, majd kilökték lándzsásaik közé, akik a szó szoros értelmében darabokra vagdalták a szerencsétlen képviselőt. Maga Iancu is őszintén sajnálta Drágos halálát. „Oly vitézül harcoltatok a honvédekkel – mondta lándzsásainak –, hogy szeretnék mindnyájatokat megcsókolni, de hogy megöltétek Drágost, nagyon megszorítottátok lelkemet.”

A városban rekedt magyar katonaság rövid ellenállás után elesett az egyenlőtlen küzdelemben. A német légió viszonylag kis veszteséggel keresztülvágta magát az ellenségben. A visszavonuló sereget a Csernica hídján már nem nagyon üldözték; Butyessd (Bucsesd) község elérése után már semmilyen támadás nem érte őket.

Abrudbánya sorsa annál szomorúbb volt. Amikor 11 óra tájban az Axente-és Munzath-féle oszlop megérkezett, a város már több helyen égett, s maga Axente, aki nem éppen szelídlelkűségéről volt híres, is szükségesnek tartotta, hogy megpróbálja lecsillapítani a városban dúló román felkelőket; Iancu és Munzath jelentése szerint sok magyar család köszönhette neki az életét, legalább oly módon, hogy a román templomba menekülteket megóvta a felkelők dühétől. A mészárlás és dúlás azonban még 11-én is folytatódott; Iancu csak 12-én adta ki a parancsot, hogy „többet nem ölni, akik megmaradtak, eddig, hadd éljenek”. A parancs állítólag nem talált egyértelmű helyeslésre; egy román lándzsás kérdőre is vonta Iancut: „Nos, miért eskettél meg bennünket a hegyen arra, hogy még egy macskát se hagyjunk életben, annál kevesebbé egy magyar lelket? – Istenemre mondom, én gyilkolok, s mi meggyilkoljuk ezeket mind.”

Mekorák voltak Hatvani veszteségei? Ivanovich szerint az abrudbányai magyarokkal együtt csak a visszavonulás során 2500 halott és 50–60 sebesült. Ha ehhez hozzávesszük a verespataki áldozatokat, 2840–2850 halott és 110–130 sebesült. Ez nyilvánvaló túlzás, akárcsak Iancu becslése az összesen 2300 sebesültről. Ivanovich szerint Hatvani egész szabadcsapata, „a német légió számos tagja és igen sok honvéd” volt az elesettek között. A német légiós századról azonban tudjuk, hogy 2 halottat, 2 sebesültet és sok felszerelési tárgyat veszített. Maga Hatvani a visszavonulás során elszenvedett veszteségeit 15 esetre és „saját vigyázatlanságukból elfogatott körülbelül 50 legényre” tette. Ez az utóbbi megfogalmazás valószínűleg azt jelenti, hogy Hatvani a visszavonulás megkezdésekor nem vonta vissza időben előőrseit; ők lehetnek azok, akik az Abrudbányára bevonuló román felkelők ellen egyenlőtlen küzdelmet folytattak, és egy időre majdnem a város feladására kényszerítették őket.

A tényleges veszteségeket tehát nehéz megállapítani. Ha a magyar forrásokat, köztük Hatvani jelentéseit fogadjuk el, akkor az expedíció résztvevői 42 halottat és 50 foglyot veszítettek az ismeretlen számú sebesültön kívül. Úgy tűnik, a legnagyobb veszteségei a Reviczky-csapatnak lehettek; egyrészt azért, mert a május 15-én a táborba indított újabb 35 fővel együtt is létszáma május 26-án 70, június 6-án pedig 120 főt számlált; a csapat vesztesége a 208 fős létszámot érintve mindenképpen meghaladta a 80 főt. Erre mutat az is, hogy az Abrudbánya elleni első előnyomulásban résztvevő csapatok közül Hatvani egyedül a Reviczky-csapatot nem vitte magával második expedíciójára, tehát ez lehetett a legrosszabb állapotban. A német légiós század csak két főt veszített. A tüzérség mind a három ágyúját megmentette. A huszárokból a második expedícióra 36 vonult ki; a maximális veszteség tehát 16 fő lehetett. A valóságban ez bizonytalanebb volt, hiszen Hatvani valószínűleg nem vitte magával az első expedícióra minden huszárját. A 16. honvédszászlóalj 5. századának és Hatvani három századának veszteségét nem ismerjük. Mindebből kitűnik, hogy a Hatvani által megadott veszteségadatok nagyjából hitelesnek fogadhatók el; a sereg teljes vesztesége kb. 150 fő lehetett, ami így is a résztvevő erők 14–17 százalékát jelentette. Hozzáteendő persze, hogy a sereget a Csernica hídján után nem érte támadás; az Abrudbányán hátrahagyott előőrsök és az abrudbányai menekülők vonzották magukra a román felkelők támadását, s köztük igazán nagy pusztítást okoztak Iancu lándzsásai.³²

Az Abrudbányáról való kivonulást és Brádra való megérkezést aztán még egy méltatlan utójáték követte. Az Abrudbányáról az utolsók között kivonult német légiós század parancsnoka, Victor Klein százados már a visszavonulás elrendelése kapcsán összekapott Liptay Lajossal, a 16. honvédszászlóalj 5. századának parancsnokával. Brádra érve Liptay a parancsmegtagadásra hivatkozva a foglárhoz küldte Kleint, mire a német légiós század Liptay szállására rohant, Klein kardját erőszakkal visszavette, majd Hatvani szállása elé vonult. Hatvani, és az időközben Brádra érkezett Kovách Ágoston, újdonsült zarándi kormánybiztos hiába próbálták lecsillapítani őket; a század kijelentette, hogy elhagyja Brádot és visszamegy Nagyváradra. Hatvani azonnal nem mert fellépni „az érdemlett katonai szigorral”; valószínűleg azért sem, mert Kleinről mindenki tudta, hogy az abrudbányai visszavonulás során mindvégig kitüntette magát, s állítólag nemcsak a német légiósok, de a 16. honvédszászlóalj katonái is sürgették szabadon bo-

csátását. Sőt, egy kortársi beszámoló szerint a német legiósok ingerültsége olyan nagy volt, hogy lövöldözni kezdtek, s Hatvani ezek után jónak látta Kleint szabadon bocsátani. Klein azonban nem elégedett meg ezzel; május 12-én jelentést küldött a hadügyminisztériumnak az Abrudbányán történekről, s ebben kérte a hadügyminisztériumot, hogy eszközöljön változtatást a dandár vezényletében, mert különben az összes ott lévő csapatok kénytelenek lesznek a jelenlegi parancsnokság parancsait nem követni, mivel a főparancsnoknak semmilyen katonai és taktikai ismeretei nincsenek. A levél azonban Hatvani kezébe került, aki azt egy meglehetősen homályos kíséreléssel kíséretében továbbította – de nem a hadügyminisztériumnak, hanem a légió főparancsnokának, Peter Giron alezredesnek, azzal, hogy Klein és társai megbüntetését Gironra bízta. Ekkorra már megérkezett Brádra a német légió két újabb, 5–6. százada is, s Hatvani azt jelentette róluk, hogy „már az útba egymásra fegyvert fogtak”, kérte tehát Gíront, hogy lépjen fel erélyesen és válogassa meg jobban a tisztjeit.

Hatvani fellépése azért is érdekes, mert tisztán kitűnik belőle, hogy a szabadcsapatvezér minden módon igyekezett megakadályozni, hogy a hadügyminisztérium mástól, mint tőle értesüljön az abrudbányai expedíció sikertelen kimeneteléről. Nem a hadügyminisztérium igazságügyi osztályához terjesztette fel az ügyet (ahol már egyébként jól ismerték Hatvanit), holott ez esetben katonai lázadás történt; hanem Gironhoz, aki másfél hónapja nem volt közvetlen kapcsolatban Klein századával. Úgy igyekezett tehát lefolytatni a fegyelmi eljárást, hogy az minél kisebb port verjen fel, s úgy eredményezze Klein elmozdítását, hogy az Abrudbányán történekről az országos hatóságok ne szerezzenek tudomást. Klein – egy levelének tanúsága szerint – egy futár által arra is kérte a hadügyminisztériumot, hogy küldjön ki egy bizottmányt az abrudbányai expedíció körülményeinek kivizsgálására. A dolgot tovább bonyolította, hogy a május 12-re megérkezett újabb két század feletti parancsnokságot Giron Kleinre bízta; ezzel pedig a Hatvani-szabadcsapat után a legnagyobb alegység parancsnoka ő lett. Klein ugyanakkor összekapott a két századot vezénylő Wilhelm Preissl századossal, akit felelőssé tett a két század késedelmes beérkezéséért. Preissl ugyanis két napos pihenőt tartott Belényesben, s Klein szerint a Brádon hátrahagyott kicsiny helyőrség emiatt nem tudott erősítést és lőszerutánpótlást küldeni Abrudbányára. Meg is kérte Preisslt, hogy térjen vissza Nagyváradra. Preissl azzal mentette magát Giron előtt, hogy ő Kovách Ágoston kormánybiztos parancsai szerint irányította századait Brádra; igaz, arról mélyen hallgatott, hogy miért várt az indulással május 8-ig, holott már május 6-án jelentette Gironnak, hogy Brádra indul. Preisslnek szintén nem a legjobb véleménye volt Hatvaniról; a május 8-án Belényesben kelt jelentésében Csutak felvilágosításai alapján azt írta róla Gironnak, hogy Hatvani becsületes ember, de nem parancsnok, mert nem katona. Éppen ezért kérte Gíront, hogy mielőbb hasson oda, miszerint a német légió kimozdított századai más parancsnokság alá kerüljenek. Preissl véleményét a Kleinrel és másokkal folytatott beszélgetései csak megerősítették.

Klein azonban mégsem vette át a 3 század együttes parancsnokságát, hanem elhagyta Brádot, és május 16-án Nagyváradon volt. Ennek okait csak találgatni tudjuk; talán tartott a felelősségrevonástól, talán pedig a Brádra érkező egyéb erősítések következtében Hatvani parancsnoki pozíciója megszilárdult, s ezért látta jobbnak távozni. Emellett megsebesült a visszavonulás során, s amikor

Hatvani újabb támadásba kezdett, nem érzett magában elég erőt arra, hogy az újabb akcióban részt vegyen.³³

Hatvani képzettségéről és dandárparancsnoki alkalmasságáról nemcsak a német légió tisztjeinek voltak kételyeik. Maga Kossuth május 10-én Csutak elmozdításáról értesülve tudatta a hadügyminisztériummal, hogy értesülése szerint a zarándi dandár parancsokságát Hatvaninak adták át, „ki noha magát őrnagynak címezi, előttem csak mint egy szabadcsapatnak alakítója, s nem mint katonatiszt ismeretes; következőleg annyi katonai kiképzettséget neki nem tulajdoníthatok, hogy mint parancsnok azon sereg élén állhasson; s annnyival kevésbé helyeselhetem ebbeli alkalmazását, minthogy az ottan lévő rendes katonaságnál több olyan tisztek is vannak, kik több érdemmel és képességgel bírnak, s ugyanazért mostani alárendeltetésük kedvetlen hatást gyakorolhat reájuk”. Ezért tehát felszólította a minisztériumot, hogy küldjön egy „alkalmas törzstisztet parancsnokul” a zarándi dandár élére, s azt utasítsa, „hogy azon megyében az oláh lázadást elnyomni és a közbátorságot mentül előbb helyreállítani a legerélyesebben igyekezék, a hegyekre vonult rabló csordáknak pedig nyugtot ne engedjen, mert ha az erdők kiszöndültek, s addig magukat fenntarthatván, a bokrok közé befészkelhetik, kitisztításuk sokkal nagyobb bajba kerülend”. Az üzenetben Kossuth név nélkül ugyan, de utalt a Nagyszében 1849. január 21-ei ostrománál megsebesült Mészéna István őrnagyra, mint lehetséges jelöltre. Mészénát 1849 márciusában már Beöthy is javasolta hasonló feladatra. A hadügyminisztérium viszonylag gyorsan intézkedett; május 12-én a nagykárolyi újonctelep parancsnokát, Inczedy László alezredest nevezte ki a zarándi csapatok parancsnokává. Inczedy bátor katona volt, de Perczellel és Görgeivel történt összeütközései miatt 1849 tavaszán el kellett hagynia előző alakulatát. Inczedy május 15-én délben érkezett meg a brádi főhadiszállásra.³⁴

Kossuth levele arra mutat, hogy a románokkal való megbékélést illető álláspontjában közben változást állott. Okozhatta ezt az a félelem, hogy egy újabb, orosz–osztrák betörés esetén a román felkelők felrúgják a békét és ismét volt szövetségeseik pártjára állnak; egy ilyen veszélyre még a románokkal való megbékélést őszintén pártoló Csány László is utalt. Egy ilyen lélektani helyzetben érkezett meg Hatvani futárával Drágos május 2-ai, majd Hatvani május 6-ai jelentése. Az előbbi Kossuth félretette, s május 10-én kelt válaszában kijelentette, hogy sem fegyverszünetet nem hajlandó adni, sem a már megtett ajánlatait tovább magyarázni. „Nem mi vagyunk, akiknek kérnivalónk van. – Aki kegyelmet akar, jelentse magát, folyamodjék, ha nem teszi – ám lássa, majd fog az igazságos fegyver határozni. – Húzás-halasztás hálójába nem megyek. – Nemcsak semmi fegyverszünetet nem adok, sőt rendelést tettem újabb erőnek s egy erélyes parancsnoknak Zarándba küldésére, s a harc gyors folytatására”. Szegény Drágos már nem olvashatta ezt a meglehetősen lehangelő utasítást; ahogy Hatvani is csak késve kapta kézhez Kossuth másnap, május 11-én kelt rendeletét. Ebben Kossuth arról értesítette Hatvanit, „hogy miután eddigi parancsnoksága alatt rendes katonai csapat is s átaljában oly erő vagyon egyesülve, mely a rendes hadseregnek a hadi tudományokban jártas tagját igényli parancsnokul, a hadügyminisztérium már felszólítottott, hogy Csutak őrnagy helyét egy magasb rangú törzstiszt által mielőbb pótolja ki”, akinek Hatvani szintén alá lesz rendelve. Köszönettel nyugtázta Hatvani jelentését „Drágos képviselő eljárását” illetően, s kö-

zölte vele a Drágosnak adott válaszát is, ti. hogy a fegyverszünet ürügyén nem engedi feltartóztatni a „hadjárást”. Ennek értelmében utasította Hatvanit, hogy „utódja megérkeztéig és ez értelmében s pedig teljes eréllyel folytassa működését, semmi mellékérdekeket figyelemre nem méltatva”.³⁵

Kossuthnak ez utóbbi két utasítása elég későn született ahhoz, hogy Hatvani első Abrudbánya elleni támadására semmilyen hatással ne lehessen. A május 11-ei rendelet azonban így is túlzottan korán érkezett meg a brádi táborba. Az utasításból ugyanis Hatvani nemcsak azt olvashatta ki, hogy legalább utólag Kossuth helyeslésével találkozik majd mindaz, amit tett; hiszen Drágos valószínűsíthető halála miatt Kossuth mindenképpen az ő beszámolója alapján fogja megismerni az Abrudbányán történeteket; hanem azt is, hogy már csak néhány napja vagy órája van arra, hogy az abrudbányai kudarcot egy újabb, győztes támadással helyrehozza, mivel a hadügyminisztérium által újonnan kinevezett parancsnok valószínűleg nemsokára megérkezik. Ezért aztán Déváról nyert újabb erősítésekkel meg a német légió két megérkezett századával együtt újabb támadásba kezdett május 15-én reggel 4 órakor. Hiába igyekeztek őt lebeszélni tisztjei az újabb előnyomulásról; hiába figyelmeztette őt barátságosan Kovách Ágoston kormánybiztos; Hatvani hajthatatlan volt. Egy Losonczy Lajos nevű ügyvédet, aki csekély erejére figyelmeztette, főbelövással fenyegetett; Kovách kormánybiztos felhatalmazása pedig csak Sántha és Csutak között vizsály kivizsgálására korlátozódott, így nem tudott teljes kormánybiztosi hatalommal fellépni, holott, mint írta „személyesen tapasztaltam egyrészt a seregvezér hadjárat gyarló ismereteit s vezéri intézkedéseit, más részről a vezénylete alatti sereg gyengeségét, s különösen fegyelmetlenségét”.

Hatvani indulása előtt jelentette Kossuthnak, hogy „Most már az egész vidék táborba szállt, s egyetlen embert sem lehet saját tűzhelyén találni, mind a hegyek ormain fölfegyverkezve állanak; pedig mikor én Abrudbányára bevonultam, egy legyet sem bántottam, sőt biztosítottam őket, hogy kik csendesen maradnak hajlékukban, véndem minden megtámadások ellen...” Támadási szándékát és a rendelkezésére álló erőket jelentve kifejezte meggyőződését, „hogy e haszontalan nép ezreit öszve fogom tiporni.” Szándéka az, mint írja, hogy Gyulafehérvár felé nyomja a román felkelőket, „hol magyar sereg áll”.

Milyen erők álltak Hatvani rendelkezésére a támadás előtt? Május 12-én már megérkezett Brádra a német légió két (5–6.) százada. A dévai magyar ostromseregből Forró Elek ezredes két, más forrás szerint két fél századot küldött segítségére a 80. honvédszászlóaljából, további három századot pedig Nagyágra küldött ki. Szintén Forró küldött számára egy háromfontos ágyút és 14 huszárt a 11. huszárezredből, Csulak Dávid százados vezetésével. Ezek után a Hatvani rendelkezésére álló erők létszáma így alakult:

16. honvédszászlóalj 5. század, Babóthy György főhadnagy

Hatvani-szabadcsapat

Német légió 3., 5. és 6. század, Carl Kallmann és Wilhelm Preissl százados

4. huszárezred egy szakasza, Benkő László főhadnagy

10. huszárezred egy szakasza, Bigelbaum hadnagy

11. huszárezred egy szakasza, Csulak Dávid százados

80. (5. székely) honvédszászlóalj 1 százada (?)

2 három- és 2 kétfontos ágyú

Csanády István szabadcsapata

Reviczky László szabadcsapata

Az újabb abrudbányai expedícióban ebből az erőből a következő csapatok vettek részt:

16. honvédszászlóalj 5. százada	178 fő (?)
80. honvédszászlóalj egy százada (?)	100 fő (?)
Német légió 3., 5. és 6. százada	363 fő (?)
Hatvani-szabadcsapat három százada	400 fő (?)
4., 10. és 11. huszárezred szakaszai	50 fő
2 három- és 2 kétfontos ágyú	50 fő (?)
Összesen	1141 fő

A többi alakulat diszlokációja a következő volt:

Hatvani-szabadcsapat egy százada, Péterffy József százados, Boica	142 fő
Hatvani-szabadcsapat két százada, Brád	360 fő
Csanády-szabadcsapat, halmágyi szoros	317 fő
Reviczky-szabadcsapat, halmágyi szoros	70 fő
Összesen	kb 889 fő

Hatvani tehát kb. ugyanakkora erővel indult meg másodszor is Abrudbánya felé, mint első alkalommal. A létszámnövekedést azonban jelentősen ellensúlyozta három tényező. Először: nem számíthatott meglepetés erejére, hiszen első támadásának köszönhetően, a román felkelés mindenütt erőre kapott. Másodszor: az első expedícióban már részt vett, harcedzett alakulatok moráljára rossz hatással volt az első abrudbányai kudarc, s nem nagyon bíztak Hatvani hadvezetői tehetségében. Harmadszor: a létszámot ténylegesen növelő két német légiós század még soha nem vett részt ütközetben, tehát teljesen tapasztalatlanok voltak. Egy korabeli napló és egy későbbi visszaemlékezés szerint Hatvani seregéhez az Abrudbányáról elmenekültek egy része, mintegy 180 férfi is csatlakozott. Hatvani őket nem említi hadijelentésében, ám ez nem jelent semmit. Az Abrudbányára másodszor is bevonuló sereg létszáma tehát kb. 1300 fő lehetett.³⁶

Abrudbánya, 1849. május 16–19.

A tragédia második felvonása

Hatvani Brádról május 15-én reggel 4 órakor indult el. Útját Blezsény felé vette, mivel azt hallotta, hogy a bucsesdi szorost a románok eltorlasztották. A sereg az éjszakát a Vulkán nevű hegyen töltötte; innen indult meg másnap reggel Abrudbányára.

Abrudbányán az élet kezdett visszatérni a rendes kerékváságba. Iancu bántatlanságot ígért a megmaradt lakosoknak, s azok lassan előmerészkedtek rejtékhelyeikről. A román népfelkelés erői nagyobb részt kivonultak a városból. A lakosság élelmet gyűjtött, s hozzáfogott a károk rendbehozatalához.

Május 16-án reggel elterjedt a hír, hogy „jönnek a magyarok vissza ismét”, s ez először hihetetlennek tűnt. Azonban csakhamar a városi román méltóságok eltávoztak a városból, majd néhány magyar huszár lovagolt be. A beér-

kező sereg katonái azzal biztatták a lakosságot, hogy „nem szabad többé félni, mert nagyobb erővel, 18 szekér monícióval jöttünk most nem fogunk kireterálni semmi esetre”; ám ez a biztatás sem volt képes teljesen megnyugtatni az életben maradtakat.

Mi volt Hatvani célja ezzel az újabb támadással? Jelentései szerint szándéka az volt, hogy egyrészt megmentse az Abrudbányán és Verespatakon még életben maradtakat a románok dühétől, másrészt abban reménykedett, hogy a román felkelők erőt sikerül Gyulafehérvár felé nyomnia. Utóbb azt írta, hogy Abrudbánya újabb kiürítése után serege egy részével Borbándra akart vonulni, hogy onnan erősítéseket vegyen magához, s úgy térjen vissza Abrudbányára. Jelentéseiből azonban nem derül ki, hogy miért nem értesítette újabb támadásáról sem a gyulafehérvári, sem a dévai ostromzár parancsokait. Úgy tűnik, Hatvani csak azt gondolta végig, hogyan jusson be Abrudbányára, de arra már nem gondolt, hogy onnan ki is kell jutnia; illetve hogy csak akkor tarthatja ott magát, ha rövid időn belül jelentősebb erősítést kaphat. Arról pedig végképp nincs semmilyen adatunk, hogy tervezgetése közben felmerült volna benne a gondolat: egy újabb kivonulás esetén mi lesz Abrudbánya és az ottlakók sorsa?

Május 16-án a sereg főleg azzal foglalatostkodott, hogy a környékbeli falvakból élelmiszert rekviráljon. Állítólag már aznap kisebb összecsapásra került sor Bucsum és Korna falvaknál; ezt azonban csak Ivanovich és Iancu jelentései állítják. A magyar források közül csak egy szól „egy gyenge oláh csapat” visszavert támadásáról; Hatvani szerint a sereg aznap pihenőt tartott, s egy abrudbányai polgár naplója sem írt semmit erről az összeütközésről.

Május 17-én Hatvani 200 embert, egy kétfontos ágyút és 8 huszárt küldött Verespatakra, szintén 200 embert, köztük a 80. honvédezászlóalj egy századát, 1 háromfontos ágyút és 8 huszárt pedig Bucsum és Korna falvakba küldött. A Verespatakra küldött különítmény végigjárta a bányák bejáratait, s – Hatvani jelentése szerint – mintegy 400 magyart mentettek ki a román felkelők kezéből. Mindez nem ment harc nélkül; Hatvani szerint a románok 30 embert veszítettek a kétórás összecsapásban. Iancu szerint a magyarok vesztesége három halott és sok sebesült volt.

Még nehezebb dolga volt a Bucsumra küldött különítménynek. Az összecsapásról Iancu csak annyit írt, hogy a felkelők a Padurea Popii nevű helynél (Paperdeje) utolérték és megverték Hatvani csapatait. Ivanovich százados sem sokkal bőbeszédűbb; ő csupán annyit ír, hogy Hatvani megtámadta Korna és Bucsum községeket, pár házat felgyújtatott, de aztán „az ott felállított fölkelőktől visszaűzetett és a városba szorítottatott”. A magyar források egybehangzó tanúsága szerint a Bucsumra küldött különítményt a románok három fa- (más forrás szerint vízemelő gépek csövéből készült) ágyúval megtámadták. A csapat állítólag 600 főt számlált. A székely század azonban visszaverte a támadást, rohammal elfoglalta, a románokra fordította és kilőtte az ágyúkat, majd felgyújtotta a falut. Hatvani szerint a magyar veszteség egy halott és egy sebesült volt; a románok veszteségét 40 főre teszi.

Mindez azonban még csak a kezdet volt. Iancu csakhamar kezébe vette a kezdeményezést. Május 16-án ismét levélben hívta fel Balinte és Axente Sever prefekteket, hogy minél előbb siessenek segítségére, mert Hatvani másodszor is benyomult Abrudbányára. Axente és Munzáth azonban éppen azon igyekezett,

hogy megpróbáljon áttörni a gyulafehérvári magyar ostromzáron, és segítséget vigyen a szorongatott várórségnek. Axente tehát visszaüzent Iancunak, hogy ne ereszkedjen Hatvanival elhatározó ütközetbe, hanem előbb igyekezzen kifárasztani seregét, s csak azután támadjon rá egész erejével. Axente magatartása kétségkívül ésszerű volt, hiszen a gyulafehérvári erőd volt a román felkelők egyetlen támasza. Ha az erőd elvész, az ostromló magyar csapatok is az érchegységi felkelők ellen fordulhatnak, s immáron tökéletesen cernírozhatják a havasi román erőket. A Gyulafehérvárnak történő segítségnyújtás tehát hosszú távon több eredménnyel kecsegtetett mint a Hatvani feletti újabb győzelem. Balinte május 17-én megkezdte csapatai összegyűjtését, s ő maga már aznap este Topánfalván volt. Emberei azonban csak május 19-én délután érkeztek meg Abrudbányára; a harcba tehát már nem avatkozhattak be.

Iancu ismét módszeresen körülfogta a várost. Verespatak, Bucsum és Kornafelől Vladutiu, Olteanu és a Faur testvérek állították fel lándzsáikat. A (Stiurtiu) Sturdz hegyénél Simion Groza, a Csernica (Cernita) hegyénél Makarius Moldovanu, Clement Aiudeanu, Bothianu, Boieriu és Russu tribunok felkelői foglaltak állást. Iancu Topánfalván tartalékot is képezett, ami arra mutat, hogy nem bízott az első támadás sikerében. A 17-ei csatározásokat Iancu a románok sikereként állítja be jelentésében, mondván, hogy mind Verespatakról, mind Bucsumból visszanyomták az ellenséget. Véleménye szerint Hatvani célja az volt, hogy kipuhatolja a Zalatna felé fekvő falvak hangulatát, mert arra akart kitörni.

Május 18-án reggel 8-kor Hatvani – Iancu és Ivanovich jelentései szerint – ismét megtámadta Verespatakat és Kornát, de sikertelenül. Délután 1 óra (más forrás szerint 3 óra) körül a felkelők a Csernica és Sturdz hegyek felől megtámadták a várost. Hatvani ágyúit a város keleti és déli oldalain lévő alacsony dombokon állította fel, a hegyek alját pedig csatárláncai szállták meg. Seregéből 700 fő rendelkezett lőfegyverrel, s ezeket olyan sikerrel alkalmazták, hogy egészen a hegytetőig sikerült visszaszorítani a román felkelőket a Csernicánál. Harminc német légiós túlságosan előre merészkedett, és a románok bekerítették őket. Tizenhat légionistát elfogtak és lemészároltak, a többiek keresztülvágták magukat. Másnap, 19-én Hatvani előbb a Csernica felé próbálkozott kitöréssel; erről azonban a felkelők makacs ellenállása miatt lemondott; hadijelentése szerint 20 000 ember állta el az útját a Brád felé való visszavonulás esetén. Ezért – Iancu jelentése szerint – 1-1 századdal tovább foglalkoztatta a Csernica és Stiurciu hegyeket megszálló románokat; egy erős csapattal kiűzte Verespatakról Vladutiu embereit. Ivanovich személyesen avatkozott be a román „nemzetőrség” 40 emberével, s 10–11 óra körül sikerült visszaszorítania a magyarokat. Hatvani 11 óra körül elrendelte a visszavonulást Zalatna felé. A városból kiérve állítólag három óra hosszan várároztatta a menetet. Ha ez így volt, valószínűleg azért tette, hogy utóvédjeit felvehesse. A menet összeállítását nem ismerjük pontosan. Az elővédnél volt két ágyú és az utóvédnél is. A menekültek szekerei szintén a menet végén haladtak, és valószínűleg itt haladt a német légió három százada is. Hatvani a huszárokkal a menet élén lovagolt.

Az Abrudbányáról kivezető út egy ideig egy réten halad, majd felkanyarodik a Cserbu (Cserbuj) hegyre, ahol óriási sziklafalak között kanyarog. A román felkelők már a rét végénél megtámadták a menetet, azonban az igazi harc a sziklák között kezdődött. A sziklák között egy helyen egy hídon át vezet az

út. A felkelők a hidat felszedték a magyar sereg előtt. Az úttal párhuzamosan haladó régi úton ugyan a románok hátába lehetett volna kerülni, sőt, egy szemtanúi beszámoló szerint a hidat is össze lehetett volna rakni. Hatvani azonban erre nem gondolt. Amikor a menet megakadt, a románok a környező magaslatokról megtámadták a magyar sereget. Állítólag az eső is esett, s emiatt a magyarok nem nagyon tudták használni puskaikat. Ez azonban kevésbé valószínű, hiszen a kémiai gyújtású fegyvereket az eső ebben a korban már nem érintette. A menet megakadása és a román támadás megindulása után Hatvani pánikba esett. Maga mellé vette a huszárokat, és „mentsük meg magunkat, mint lehet, ha a gyalogság odavész is” kiáltással megsarkantyúzta lovát és odahagyta a sereget. Hadijelentésében ezt a korántsem dicsteljes mozdulatot azzal indokolta, hogy meg akarta menteni az elővédnél található két ágyút, ami majdnem sikerült is, csakhogy az előttük lévő hidat felszedve találta... Szintén e hadijelentésében azt írja, hogy terve az volt, miszerint a menetet a Dupapiatrára vezető útnál kettészakítja, s a menekülő oszlopát Brádra, a sajátját pedig Zalatnán át Borbándra vezeti, hogy onnan erősítésekkel visszatérve, újra bevonuljon Abrudbányára.³⁷

Hatvani hadijelentésében a bekövetkezett katasztrófát azzal indokolja, hogy a közel 700 főt számláló menekültek szekereinél zavar támadt, s ezért az utóvéd megakadt, majd a románok állandó tüzelése következtében felbomlott, és csak növelte a pánikot. Inczedy alezredesnek tett jelentésében a német légiósok gyávaságával és fegyelmetlenségével indokolta a vereséget, illetve azzal, hogy a „móc-oláh tábor több ezer mócruhába öltöztetett rendes katonasággal van vegyítve, mely az eddig gyáváknak tapasztalt lázadó mócokat s oláhokat is vakmerőekké edzette”.

A vezére által elhagyott sereg és a menekülők irtózatosságot szenvedtek. A német légió 363 főnyi kivonuló létszámából május 31-ig mindössze 134 tért vissza Nagyváradra; 231 fő elesett. A légiósok az utolsó pillanatig védtek magukat; Kallmann és Preissl inkább agyonlőtték magukat, csakhogy ne essenek a románok kezébe. A 80. honvédszászlóalj század néhány (kb. 7–8) főnyi veszteséggel keresztülvágta magát, valószínűleg Déva felé. A 16. honvédszászlóalj 5. századának veszteségét egy korabeli beszámoló 100 főre becsüli; igaz, ugyanez a forrás a német légióét 410 főre, ami a kivonuló létszámot kereken 37 fővel meg is haladja. A Hatvani-szabadcsapat verescsákós századának veszteségét ugyanez a forrás 90 főre becsüli. Ez a szám már nem olyan hihetetlen, hiszen maga Hatvani is 200 főre tette a szabadcsapatából „szabadságunk küzdelmeiben” már elesettek számát 1849. június 4-én. Az 50 huszárból május 26-ig 28 tért vissza a magyar sereg táborába. Felbecsülhetetlen a polgári lakosság vesztesége; a románok kíméletlenül legyilkolták a kezük közé kerülteket. Állítólag már maga Iancu sem bírta elnézni a kegyetlenségeket, és megtiltotta a további gyilkosságokat. A menekülők egy része kisiklott az üldözők kezéből, mert az Ompoly völgyéből Grohás-patakán át Dupa-piatra felé vette útját. A környék felriasztott román lakossága ugyan itt is öldökölte a menekülőket, de így is több esélyük volt a túlélésre, mintha Zalatna felé haladnak tovább. A polgári lakosság veszteségét Alsó-Fehér vármegye monográfusa 1300 főre becsüli. Iancu szerint Hatvanival együtt összesen legfeljebb 100 fő menekült meg. A két abrudbányai ütközet magyar veszteségét, beleértve a polgári áldozatokat is, kb. 5000 főre becsüli. Ivanovich szerint a magyar veszteség a második ütközet alkalmával a

magyar polgári lakossággal együtt 2600 halott és 6 sebesült. Szerinte Dévára csak egy huszár, Nagyváradra pedig, Hatvanival együtt „50 insurgens juthatott el”.

A magyar adatok is ellentmondásosak. Péterffy József százados, a Boicára kikülönített század aparnocsnokának jelentése szerint csak 2–300 ember élte túl az expedíciót. Május 26-án Hatvani az elesettek számát 400 főre tette; ugyanezen a napon Inczedy azt jelentette Kossuthnak, hogy az expedíciós seregből a sebesültekkel együtt összesen 520 ember tért eddig vissza. Június 4-én egy hírlapi cikkben Hatvani azt állította, hogy csupán 120 embert veszített, ami nyilvánvaló hazugság. Stein ezredes úgy tudta, hogy Hatvani 500 főt veszített. A kolozsvári „Honvéd” tudósítása szerint Hatvani 900 főnyi seregből 300 maradt meg; más forrásra hivatkozva pedig azt írja, hogy csupán 65 ember hiányzik belőle. Tudjuk, hogy a menekülők egy része Déva felé vette útját; néhány embert, köztük egy Biszták Mihály nevű tüzért a románok elfogtak. Még a Kemény Farkas vezette havasi hadjárat folyamán is kerültek elő az erdőkben bujkáló katonák, többek között egy német légiós és egy Hatvani-szabadcsapatbeli. Ennek alapján talán nem túlzunk, ha Hatvani veszteségét – a polgári lakosságot nem számítva – kb. 600 főre becsüljük.³⁸

A támadás következményei

A hadügyminisztérium által a zarándi dandár parancsokává kinevezett Inczedy László alezredes május 15-én délben érkezett meg Brádra. Itt csupán Hatvani két lándzsás századát találta. Miután meggyőződött arról, hogy már nem tud eljutni Abrudbányára, mivel a közbeeső helységeket a románok már megszállták, másnap átment Boicára. Itt találkozott Kovách Ágoston kormánybiztossal, aki éppen a Csutak elleni vizsgálat ügyében buzógkodott. Kováchtól megtudta, hogy a dévai ostromsereg parancsnoka, Forró Elek ezredes három századot küldött Nagyágra Hatvani segítségére. Inczedy erre elhatározta, hogy Nagyágra megy, s e századokkal Hatvani segítségére siet. Ugyanakkor írt Forrónak, hogy vagy küldjön még segítséget, vagy tudósítsa azonnal a Gyulafehérvárnál álló Kemény Farkas ezredest, miszerint ő is támadjon, „hogy azáltal Hatvani őrnagy úr állása könnyebbüljön”. Május 17-én Inczedy két századdal a 80. honvédszászlóaljából elindult Balsára, egy századot pedig Nagyágon hagyott, mert „az oláhság Hunyad megye felső részeiben is feltámadt, és ottan az aranybányákat elfoglalni szándékozott”. Balsa felé tartva Inczedyt folyamatosan követték a román felkelők, s amikor a faluba ért, meg is támadták. Inczedynek összesen 174 embere volt, ebből 64 rendelkezett lőfegyverrel; viszonzta ugyan a tüzet, és csatárláncaival visszaszorította a támadókat, de kénytelen volt lemondani abbeli szándékáról, hogy Abrudbányára vonuljon. Balsáról tehát Brád felé fordult, és 19-én délután meg is érkezett oda.

Este fél 10-kor néhány tiszt és közbíró társaságában megérkezett Hatvani is a teljes vereség hírével. Inczedy közben már Brádra hívta Kovách Ágoston kormánybiztost is tanácskozás végett. Megjelent Brádon Zaránd megye alispánja, id. Ribitzi Ferenc is.

A haditanács úgy döntött, hogy mivel a brádi helyőrség összesen 500 főből áll, s mindössze 84 lőfegyverrel rendelkezik, s bármelyik pillanatban várhatja egy

30 000 főnyi román felkelő tábor támadását, mindezek következtében feladja nemcsak Brádot, de Kőrösbányát is, s visszavonul egészen Nagyhalmágyig, „mint ahonnan a Bihar és Arad megyei szoros utak kifolynak”. Inczédy egyben utasította a Hatvani-szabadcsapat Boicára kiküldönített, Péterffy József százados vezette 142 főnyi századát, és a Nagyágon hátrahagyott 80. honvédszászlóalj századot, hogy vonuljon vissza Dévára, az ottani ostromsereg táborába.

Másnap, május 20-án Inczédy Csanád István szabadcsapatparancsnoktól arról értesült, hogy a románok előőrsei a kristyóri havasok felé mutatkoznak. Inczédy így az a veszély fenyegette – legalábbis ettől tartott –, hogy a románok a háta mögött elfoglalják a kristyóri hágót, s így ő kénytelen lesz Arad felé visszavonulni; Bihar megye viszont fedezetlen marad. Ezért Inczédy a Csanád-csapat egy századát Zimbróra különítette ki; ő maga pedig elhatározta, hogy visszavonul egészen a kristyóri hágóig. Ugyanakkor Kovách Ágoston kormánybiztos felkérte Vécsey Károly tábornokot, az aradi ostromsereg parancsnokát, hogy egy honvédszászlóaljat és 3 kisebb kaliberű ágyút küldjön Zaránd megyébe. Inczédy 30–40 000 főre becsülte a román felkelők számát, és Kossuthnak írott jelentésében úgy vélte, hogy a felkelés elnyomására 2–3 honvédszászlóalj nem elegendő, hanem ennél jóval több kell, ellátva kis kaliberű ágyúkkal. Úgy gondolta, hogy minél előbb fel kell lépnie a románok ellen, mert különben a felkelés kiterjed, és letörése még több erőt igényel. Jelentése végén kiemelte, hogy „a mócok csatázásaiból és biztos lövéseiből a’ látszik, hogy az erdélyi határőri oláh katonaság is nagy számba köztök működik”.

Május 21-én este arra a hírre, hogy a román felkelők Lázúr felé húzódnak, s hogy a Kristyórra vezető utat már meg is szállták, Inczédy elhagyta Nagyhalmágyot, és nagy kerülővel, Jószáson és Zimbrón keresztül Kristyórra vonult. E két községben egy-egy századot hagyott hátra a Hatvani-szabadcsapatból (?) Arad megye és az ottani golyóöntödékek fedezetére. Május 22-én érkezett meg Kristyórra, s immáron némileg nyugodtabb körülmények között vehetett számot a további teendőkkel. Május 23-án Kossuthnak írott jelentésében már úgy vélte, hogy a román felkelők számáról szóló adatok túlzottak; ugyanakkor kifejtette, hogy „egy havasi csatázás ily rabló oláh csordával, e sokkal aggasztóbb, mint egy rendes hadi ellenséggel szembe szállni – most pedig ármánytetteiket még a természet is elősegíti, mert az erdős hegyeken, ahova ők csoportozni szoktak, a havason észrevehetetlenül pusztíthatják seregünket; ugyanazért felettébb megkívántató egy olyan erő, mely e rablócsapatot semmivé tehesse.” Inczédy szándéka az volt, hogy amint erősítéseket kap, legalább néhány honvédszászlóaljat és 2 század lovasságot, 10–12 napon belül visszafoglalja Zaránd megyét.

Hatvani első abrudbányai vereségének híre május 16-án már megérkezett Debrecenbe. Ezen a napon Kossuth kormányzó utasította Czetz János tábornokot, az erdélyi haderő parancsnokát, hogy mivel sem az oroszok, sem Puchner erői nem fenyegetik immáron Erdélyt, ellenben „az oláh lázadás különösen Zaránd és Fehér megyében mindinkább dühöng”, azért ezt a lázadást minél előbb el kell nyomni; „ki hódolni nem akar, vesszen!” Felszólította Czetzet, kövessen el mindent, „hogy erélyes nyomatékos fellépéssel s bármi áron ezen hazánk egét gyászfelhőként nyomó polgárháború mielőbb befejeztessen”. Másnap pedig részletes kimutatást kért az erdélyi fegyveres erők számáról és elhelyezéséről, s ismét

felszólította Czetet a román felkelés letörésére. Május 18-án immáron a hadügyminisztérium is értesült Hatvani jelentéséből a vereségről, s arról, hogy a szabadcsapat- és dandárvezér erősítést kér.

Tudomásunk szerint Czetz ekkor még nem intézkedett; annál is inkább, mert Hatvani első jelentése ugyan súlyos vereségre mutatott, de Czetz arról Forró Elek ezredes jelentéséből értesült, s Forró azt is tudatta vele, hogy „minden lehető segedelmet küldött egy háromfontos ágyú kíséretébe”. Jellemző, hogy május 16-án az erdélyi teljhatalmú országos biztos, Szent-Iványi Károly még arról kért felvilágosítást Hodossy Miklós bihari kormánybiztostól, hogy „Abrudbányára hatoltak-é bé katonáink, ott nem történt-é valami figyelemre méltó esemény”? Szent-Iványi még május 19-én, 9 nappal az események után is csak arról tudott „magántudósításokból”, hogy „Abrudbányán s vidékén borzasztó dolgok történtek”. Szent-Iványi mit sem tudott a zarándi magyar erők elhelyezkedéséről és számáról, s külön egy tisztet küldött ki, hogy ezekről az adatokról őt tudósítsa. Jelentésében újabb erőket kért „a napról-napra nevedező oláh erőnek megsemmisítése végett”. Panaszkodott, hogy a jelesebb tisztek mind el vannak foglalva; Czetz beteg, Tóth Ágoston az észak-erdélyi szorosokat őrzi, Kemény Farkas Gyulafehérvár ostrománál működik, Bánffy János elment Bessel a Bánságba, „Hatvani, ki most jött Zaránda, nem szakember”.

Hatvani második vereségének (vagy kimozdulásának?) híre május 23-án érkezett Debrecenbe. A Kossuthnak szóló, a vereséget tudató hadijelentést a kormányzóelnöki iroda másnap átküldte a hadügyminisztériumhoz; a minisztérium pedig szintén másnap átküldte Kossuthnak az oda befutott jelentést. Az ideiglenes hadügyminiszter, Klapka György tábornok mélyen felháborodott Hatvani akcióján, s Hatvani jelentését a következő levél kíséretében küldte át Kossuthnak:

„Hatvani Imre szabadcsapatbeli volt parancsnoknak visszakérés mellett ide zárt jelentéséből kiténik, mily káros eredményeket szült annak meggon-
dolatlan, könnyelmű előnyomulása, melyet a hadügyminisztérium felhatalmazása nélkül eszközölt.

További bajnak lehető megelőzése végett Inczédy alezredesnek, mint illető seregpáncsnoknak segítségül 2 század gyalogságot 2 ágyúval küldöttem oly meghagyással, hogy Halmágy és Brád közt a szétszórt sereget összeszedve, eleve csak védőállásban tartsa magát, a támadás csak akkor fogván következhetni, ha módunkban leend az oláhoknak itt egyesült nagy erejét egyszerre 3 oldalról megtámadni, és ezáltal azok lázongásának egy csapással véget vetni; mert félszeg intézkedések ismét csak kárt és vést okoznának.

Egyébiránt Hatvani Imre meggon-
dolatlan és legkárosabb eredményű eljárása miatt ide haditörvényszék elé idéztetett”.

Gelich Rikárd százados szerint Klapka azonnal főbe akarta lövetni Hatvanit. Amikor pedig egy hadügyminisztériumi tiszttel megjegyezte, hogy ezek után talán legjobb lenne kiirtani a románokat, Klapka a következőket mondta: „Mit? Ön ki akarja irtani az oláhokat? Az oláh nemzetet épp oly kevéssé lehet kiirtani, mint bármely más nemzetet. Jegyezze meg ezt magának”!³⁹

Jellemző, hogy Inczédy és Kovách Ágoston kormánybiztos május 20-ai jelentése ekkor még nem érkezett meg Debrecenbe, mégpedig azért nem, mert az Inczédy által futárként Debrecenbe küldött Kun István főhadnagy után Hatvani Jósásról szintén futárt küldött. Ez a futár Hatvanitól azt az utasítást vitte Kun-

nak, hogy az ő, Hatvani további utasításáig várakozzon Nagyváradon, s ne vigye tovább Inczédy és Kovách jelentéseit. Amikor Inczédy május 26-án megkapta a hadügyminisztérium május 24-ei utasítását, „mely szerint az abrudbányai szorosokat védeni parancsoltatik” (ti. a Brád és Halmágy közötti vidéket); ráébredt, hogy a hadügyminisztérium nem kapta meg az ő május 20-ai jelentését. Amikor kivizsgálta az ügyet, kiderült Hatvani turpissága, s ezért a szabadcsapatvezért emiatt is, meg a hadügyminisztérium utasítása következtében is, május 26-án Reviczky László szabadcsapatvezér kíséretében Debrecenbe küldte.

Kun István főhadnagy ellen Inczédy szintén vizsgálatot kezdett.

A hadügyminisztérium a második abrudbányai vereség után jelentősebb erősítéseket küldött a zarándi hadosztály számára. A minisztérium egyben utasította Simonffy József őrnagyot, a nagyváradi dandár parancsnokát, hogy szintén siessen Kristyórra, s útközben mind a segédcsapatokat, mind az „útközben talált szállongókat” szedje össze és adja át Inczédynek. Az Inczédynek küldött erősítés a következő erőkből állott:

Az 1. honvéd vadászrezd 6. osztálya (1–2. század)	
Mandics Pál százados	230 fő
Az 53. honvédszászlóalj két százada,	
Papp Mihály és Petykó László százados	233 fő
Az olasz légió két százada,	
Francesco de Paoli százados	193 fő
A 4. huszárezred tartalékából 3/4 század,	
Kopcsak hadnagy	100 fő
A 7. huszárezred tartalékából egy század,	
Arthur Maksimilian Trojacki százados	150 fő
Két háromfontos ágyú, Timon tűzmester	75 fő
Két három- és két egyfontos ágyú,	
három röppentyű, Szabó hadnagy	41 fő
Két egyfontos ágyú	14 fő
	Összesen 1036 fő

Ebből az erőből május 23-án megérkezett a 8 ágyú, 24-én a 3 röppentyű, 25-én a 230 vadász. A többi erők beérkezésének időpontját nem ismerjük; azt tudjuk, hogy utoljára a 7. huszárezredi század érkezett meg; 1849. június 5-én, már Nagyhalmágyon csatlakozott Inczédy ismét akcióba lépő seregéhez.

Az Inczédy rendelkezésére álló egyéb erők a következők voltak:

A Hatvani-szabadcsapat maradványai,	
107 lőfegyverrel	506 fő
Csanády István szabadcsapata,	
90 lőfegyverrel	317 fő
Reviczky László szabadcsapata,	
32 lőfegyverrel	70 fő
80. honvédszászlóalj másfél százada,	
Simon Sándor őrnagy, 64 lőfegyverrel	174 fő
Huszárok a 10. (?) huszárezredből 11 karddal	28 fő
	Összesen 1095 fő

Ennek a erőnek a diszlokációja május 24–26 között a következő volt: A Hatvani-szabadsapat egy-egy százada Jószáson és Zimbrón állomásozott; a Réczy szabadsapat Rézbányán, a többi erő Kristyóron. A Hatvani által a csata után Nagyváradra küldött 53 főnyi német légiós fél századot Simonffy József őrnagy visszairányította Kristyóra. Inczédynek tehát szám szerint viszonylag jelentős erő állott rendelkezésére; ám ennek az erőnek több mint a fele csak helyőrségi és biztosító szolgálatra volt alkalmas, a lőfegyverek hiánya miatt. A lándzsákkal felszereltek ugyanis az erdős, hegyes vidéken támadó műveleteknél nem nagyon lehetett alkalmazni. Inczédy terve az volt, hogy amint jelentősebb erővel rendelkezik, Zaránd megye visszafoglalására indul.

Közben a román felkelők ismét megszállták Zaránd megye csaknem egész területét. A nagyhalmágyi sóraktárból 800 mázsa sót vittek el; felégették Brádot, Kőrösbányát és Nagyhalmágyot is. Inczédy hírszerzési adatai szerint a román felkelők tábort létesítettek a Gaina-hegyen, további erőik pedig Vidra és Bulcsesd községekben álltak.⁴⁰

Inczédy tervezett támadásának csakhamar eljött az ideje. József Bem altábornagy, az erdélyi hadsereg főparancsnoka 1849. május 23-án Mehádiafürdőn értesült Hatvani második vereségéről, s egy szemtanúi beszámoló szerint „nagyon ingerült volt ellene, s tudom bizonyosan, hogy ha közvetlen parancsnoksága alatt lesz vala, rögtön érezte volna vele hatalmának egész súlyát”. Bem szándéka az volt, hogy a román felkelőket „szépszerével vagy hatalommal le kell csendesíteni, még minekelőtte az orosz határainkon átjönne”. Május 23-án értesítette Kossuthot, hogy szándéka véget vetni a lázadásnak. Kérte a kormányzót, intézkedjen, hogy a bihari nemzetőrség és népfelkelés erői kordont vonjanak a megye határain, hogy a Zaránd és Alsó-Fehér megyékből menekülő román „rabló hordák” ne juthassanak tovább, s hogy élelmiszert se kaphassanak. Szintén ezen a napon utasította a Gyulafehérvár ostromát irányító Kemény Farkas ezredest, hogy kezdje meg hadműveleteit a román „rablók, gyilkosok és gyújtogatók” ellen. Erre a célra Czetz tábornoktól 3000 embert, megfelelő számú lovasságot és tüzérséget kap, s Brádon egy ugyanekkora erő áll rendelkezésére. Kemény feladata az lesz, hogy szétverje a rablóhordák táborát és a Topánfalva mögötti terméketlen vidékre szorítsa úgy, hogy ott sem Kőrösbánya, sem Gyalu felől ne juthassanak élelmiszerhez. Igyekezzen a román felkelők marhacsordáiból is minél többet zsákmányul ejteni. A meghódoló falvakkal, főleg ha azok átadják az ott lévő főkolomposokat, bánjon kíméletesen; az említett főkolomposokkal szemben viszont járjon el a haditörvények teljes szigorával.

Ezzel egyidőben Czetz János tábornok, az Erdélyben maradt erők főparancsnoka is megtette intézkedéseit a román felkelés elnyomására. Május 24-én jelentette Kossuthnak, hogy Beke József ezredes vezérlete alatt „két zászlóalj gyalogság, két sugárgyű- és két röppentyűvel tegnap kezdte operációit Zalatra és onnan Topánfalva felé, miközben egy vadászosztály holnap induland Dévára innen (Nagyszébenből – H. R.) 550 fővel, hogy útközben az oláh havasokat co-toyirozza (oldalazza – H. R.) és egy netalántáni kiütést a Maros völgyében vissza-utasítson, – azután pedig Déváról Brádra szálljon Inczédy alezredes, Zaránd megyei hadparancsnok rendelkezései alá”.

Sem Bem, sem Czetz intézkedéseit nem kísérte egyértelmű helyeslés. A hadügyminisztérium arra utasította Czetzet, hogy Gyulafehérvár ostromától ne

vonjon el erőket, s az említett két zászlóalj és tüzérség helyett küldjön más erőket; Bem intézkedését pedig Szent-Iványi Károly erdélyi országos biztos helytelenítette, mondván, hogy a bármelyik pillanatban fenyegető orosz betörés miatt Czetz egyetlen embert nem adhat Kemény Farkas rendelkezése alá.

A június 8-án megkezdődő hadműveletek azonban nem hozták meg a várt sikert. A Brád felől támadó magyar főoszlop Kemény Farkas vezetésével eljutott ugyan Abrudbányáig, sőt továbbvonult Topánfalva felé; Iancu főhadiszállását azonban nem tudta bevenni. A hadjárat ugyanis nem volt igazán jól előkészítve. A katonák rengeteget szenvedtek az éhségtől, s a lőszerellátás sem volt megfelelő. A június 16-án megkezdődő visszavonuláskor Kemény kb. 5000 főnyi seregének mindössze 600 töltnye volt. A román felkelők kitűnően harcoltak; Kemény jelentése szerint jobban, mint Puchner reguláris csapatai. Lövészeik számát 10 000, a lándzsásokét 60 000 főre tette, s úgy vélte, hogy csak egy 25 000 főnyi sereg és a kiéheztetés készítheti a felkelőket arra, hogy letegyék a fegyvert. Kemény június 17-én elérte Zalatnát, 18-án Magyarigent és Sárdot, majd itt maradt néhány napig. Ezt követően a magával hozott csapatok jelentős részét átadta Stein Miksa ezredesnek, a gyulafehérvári ostromsereg újonnan kinevezett parancsnokának, ő maga pedig visszatért Kolozsvárra. A havasi hadjárat ezel minden komolyabb eredmény nélkül gyakorlatilag véget ért. Június második és július első felében Bánffyhungad és Kolozsvár irányából a magyar csapatok tettek ugyan néhány kísérletet a havasokba való behatolásra, de minden komolyabb eredmény nélkül; július elején egy ilyen, elszigetelt kísérletben veszett oda a Vasvári Pál vezette Rákóczi-szabadcsapat is.

A havasi hadjárat kudarcának azonban volt egy igen jelentős következménye. Bem a hadjárat kudarca után sem szüntette meg a havasok cernírozását; valószínűleg azért sem, mert a románok erejéről szóló becslések őt is aggasztották. Így aztán a bekövetkező orosz intervenció idején sem a dévai hadosztályra, sem a kolozsvári hadosztály nagyobb részére, sem pedig a gyulafehérvári ostromseregbe nem számíthatott. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy legalább 10 000 emberrel kevesebbet állíthatott szembe az Erdélybe betörő orosz és osztrák intervenciók hadsereggel szemben, mégpedig éppen a legharcodzatlebb csapatokból; hiszen pl. a 11. honvédzászlóalj gyakorlatilag a nyári hadjárat egészét tétlenül, Gyulafehérvár ostrománál töltötte. A nem megfelelő időben, nem megfelelő erővel és kellő együttműködés nélkül végrehajtott havasi hadjárat tehát alapvetően befolyásolta az erdélyi hadjárat sorsát is, s Bemet arra kényszerítette, hogy elégtelen erővel partizánharcot vívjon, s egymás után feláldozza rosszul felszerelt és frissen kiképzett határmenti hadosztályait. Az már csak a lengyel altábornagy zsenialitását dicséri, hogy így is két hónapon keresztül meg tudta akadályozni a Lüders vezette orosz sereg kijutását a magyar Alföldre.

A Kemény Farkas vezette sereghez csatlakozott Inczedy dandárának nagyobb, s bátran állíthatjuk, minőségibb része is. Ezek a csapatok szintén végigküzdötték a havasi hadjáratot, majd többségük beolvadt a gyulafehérvári ostromseregbe. Inczedy ugyan kérte Keményt, hogy mielőbb küldje vissza őt Zaránd megyébe, hiszen az ő feladata annak védelme, de Kemény azt válaszolta, hogy Inczedy seregének nála kell maradnia, s ő majd megteszi a kellő intézkedéseket Zaránd megye védelmére. Ebből azonban semmi sem lett. Inczedy – valószínűleg egyetlen ember nélkül – tért vissza dandárának maradványához 1849. július elején.⁴¹

Inczédy még június 8-án Csanády István őrnagyra bízta a Nagyhalomgyra előnyomult haderő otthagytott részeinek parancsnokságát.

Ez az erő a következő alakulatokból állott:	
3 század a Hatvani-szabadcsapatból,	
Dömsödy Ferenc százados	283 fő
· 1 század a 80. honvédszászlóaljából	110 fő
1 század az 53. honvédszászlóaljából,	
Papp Mihály százados	116 fő
2 század a Csanády-szabadcsapatból	317 fő
1 század a Reviczky-szabadcsapatból,	
Fráter József százados	120 fő
1 század a 7. huszárezredből,	150 fő
Arthur Maksimilian Trojacki százados	
1/2 század a 10. huszárezredből (?), Bigelbaum hadnagy	60 fő
2 darab háromfontos löveg, Timon tűzmester	14 fő
Összesen	1170 fő

A fenti erőből azonban három század csak lándzsával volt felfegyverkezve. Ezt az erőt támadta meg június 9-én reggel 5 órakor egy, Csanády becslése szerint 4000 főnyi felkelő oszlop. A támadók többsége lándzsával és vasvillával volt felfegyverkezve. Csanády háromórás küzdelem után visszaverte őket; különösen a huszárok tüntették ki magukat. Csanády azonban a siker ellenére is aggódott; még legalább két századot kért a nagyváradi dandárparancsnokságtól a „közlekedés kinyithatására”. Egy 120 főnyi század mellett maga Simonffy József alezredes, a dandárparancsnok érkezett meg. Simonffy – érezve erőinek elégtelenségét – szintén a békés megoldással kísérletezett. Nemcsak ő maga, hanem a magyar nemzetgyűlés egyik román nemzetiségű képviselője, Ioan Gozman is levelet írtak Iancunak, amelyekben békekötésre és az ellenségeskedések beszüntetésére szólították fel a román felkelők parancsnokát. Gozman nem mulasztotta el azt sem jelezni, hogy Hatvani első támadása magánjellegű akció volt, mindenféle felhatalmazás nélkül. Iancu ugyan barátságosan válaszolt e levelekre; ám akárcsak két héttel előtte Kemény Farkas felszólítására, nem mulasztotta el megjegyezni, hogy nincs meggyőződve Kossuth jóindulatáról, s bizonyítékként másolatban megküldte Kossuth május 11-én Hatvanihoz intézett utasítását, amely a második abrudbányai támadás idején került a román felkelők kezébe, s amelyet néhány abrudbányai polgárral és Biszták Mihály tüzérhadnaggal is hitelesített. A békekötés folyamata azonban ismét megindult, s – ha később is – 1849. augusztus elejére a havasalföldi levert forradalom vezetőinek közvetítésével legalább odáig eljutott, hogy Iancu semlegességet ígért, amennyiben erőit a magyarok nem támadják.⁴²

Zaránd megye azonban már nem került soha többé teljes egészében magyar kézre. Június 22-én a Simonffy elnökletével, a megyei tisztviselők bevonásával tartott haditanács úgy határozott, hogy mivel mit sem tudnak a Brádon át Abrudbányára vonult magyar seregről, a magyar erőket visszavonják Csúcs községig; ha pedig további öt napig nem kapnak tudósítást Kemény Farkas és Inczédy helyzetéről, Kristyórnál foglalnak állást. Ezt követően azonban mégsem Kristyórra, hanem Jószásra vonultak vissza. Június 29-én azonban Inczédytől

tudósítást kaptak Abrudbányáról, s Inczedy utasítására a sereg ismét visszatért Nagyhalmágyra. Ottlétük azonban nem tartott sokáig: július 2-án Simonffy azt az utasítást kapta Cserey Ignác ezredestől, hogy a népfelkelés rendezésére siessen Nagyváradra. Simonffy ezután kiürítette Nagyhalmágyot, és egészen Vaskohig vonult vissza. Itt vette át a megmaradt erők parancsnokságát az Erdélyből visszatért Inczedy László alezredes július 6–7. körül. A rendelkezésére álló erő közben négy század honvédre, 50 huszárra és két ágyúra csökkent összesen 700 fővel; ebben a létszámban benne volt a szabadcsapati alakulatokból frissen szervezett 141. zászlóalj összesen 291 főnyi 1–2. százada. Egy augusztus 13-ai adat szerint Inczedy tartotta a kristyóri hágót is. Augusztus 16-án Görgei azt közölte Paszkeviccsel, hogy Inczedy 1200 emberrel áll Belényesnél. Ezért Paszkeviccs augusztus 17-én a 7. (voznyeszenszki) ulánuszredet és négy ágyút (egy fél lovasüteget) küldött Almamezőre ennek az erőnek a szemeltartására. A különítmény vezető Löwenhagen vezérőrnagy előnyomult egészen Belényesig, mire Inczedy néhány huszárral és honvéddel Erdélybe menekült, csapatai pedig részben feloszlottak, részben megadták magukat. Löwenhagen ezt augusztus 22-én jelentette Paszkeviccsnek mire az augusztus 24-én utasította a vezérőrnagyot, hogy térjen vissza Nagyváradra. Távozása előtt Löwenhagen megegyezett a környékbeli román felkelők vezérével, hogy nem nyugtalanítják a továbbiakban a magyar polgári lakosságot.⁴³

A Hatvani-szabadcsapat sorsa

Óhatatlanul felvetődik a kérdés: Mi történt Hatvanival és szabadcsapatával az abrudbányai katasztrófa után?

Mint már említettük, Hatvani május 19-én késő este érkezett meg a brádi főhadiszállására. A május 20-án elhatározott, és 21-én végrehajtott visszavonulás során a Hatvani-szabadcsapat 1-1 százada Jószáson és Zimbrón foglalt állást; a maradék Inczedyvel együtt Kristyórra vonult vissza, majd Hatvani maga Vaskóhra vitte századait. Más forrásból azonban úgy tűnik, hogy aztán visszatért Jószásra. Mindez azért érdekes csak, mert egyes források szerint ő akasztatta fel a fogságban lévő Buteanut; annak ellenére, hogy Kossuth április 26-ai levele értelmében Buteanunak bántatlanságot kellett volna biztosítania. Buteanu sorsáról és kivégzésének körülményeiről csupán két korabeli adatunk van. Hatvani május 14-én azt jelentette Kossuthnak, hogy Buteanut átadta Kovách Ágoston kormánybiztosnak. 1849. május 25-én pedig több, Belényesben összegyűlt román nemzetiségű hivatalnok, pap és világi értelmiségi hosszú vádiratot fogalmazott meg Hatvani ellen Kossuth kormányzóhoz, s ebben feltették a kérdést, hogy az abrudbányai vereség után Hatvani „mi okon? mi úton? mi joggal? és mi kinézésből akasztatta fel Buttyánt; azt tudniillik, ki nem harcban fogatott el, hanem magát az előtte nyilvánított amnesztiára önként megadta”? Ivanovich szintén úgy tudta, hogy Buteanut Hatvani akasztatta fel Jószáson. Iancu jelentése szerint Buteanut Kőrösbányán tartották fogva, majd Hatvani magával vitte Jószásra. Itt az Abrudbányáról megmenekült magyarok „felakasztását sürgették”. Iancu szerint „Kívánságuk május 23-án teljesült”. Bár e szavakba beleérthető Hatvani személyes felelőssége, kimondva nem szerepel bennük. Kemény István

„Fekete könyve” szerint Buteanut „Halmágyra vitték, az ottani vérbírótság elé, mely szabályszerű vizsgálat alapján kiderítette, hogy a fogoly egyike volt az oláh rablógyilkosságok fő tényezőinek, megállapította a tényállását s a foglyot kivégeztette”. Baternay Imre szintén csak annyit írt Buteanuról, hogy az „Józsá-hegyen felakasztott”. Csupán egy kései, 1891-es emlékezés szól határozottan Hatvani közreműködéséről. Rákosi József adatait azonban befolyásolhatták a már megjelent publikációk, így Iancu jelentése is. Mindazonáltal Hatvani felelőssége így is valószínűsíthető. Buteanu tudott az első támadás körülményeiről, a békekötés megakadályozásáról; Hatvaninak, s egyedül Hatvaninak állott érdekében őt végleg elhallgattatni. Fontos, noha negatív bizonyíték az is, hogy Buteanut sem Inczédy, sem Kovách Ágoston nem említik jelentéseikben; holott egy ilyen fontos személyiség bizonyára nem kerülte volna el a figyelmüket. Buteanu törvénytelen felakasztása ugyanúgy beleillik Hatvani 1849. május 19. utáni magatartásába, mint a német légió megvádolása vagy Inczédy jelentésének visszatartása.⁴⁴

A Hatvani-szabadcsapatról tudjuk, hogy csupán három százada vonult be másodjában Abrudbányára. A Péterffy József vezette 4. század Boicán állomásozott, majd a dévai ostromsereghez csatlakozott; két lándzsás század pedig visszamaradt Brádon helyőrségként. Május 26-án a csapat létszáma 506 főt számlált, 107 lőfegyverrel. Inczédy aznap kelt jelentése szerint „Hatvani őrnagy úr seregéből naponként többen jönnek, s úgy látszik, hogy csak 4 tiszt, 220 közvitéz esett el, mivel már 520 megkerült a sebesültekkel együtt, de fegyver mégis csak öszvesen 90 darab van, s a megkerültek ruházat nélkül, – sebesült tiszt van 3, közvitéz 95, mely utolsók a buttyini és belényesi kórházakba küldettek”. A jelentésnek ez a kitétele enyhén szólva érthetetlen, hiszen Hatvani 1100–1200 fővel indult meg Abrudbányára. Elképzelhető viszont, hogy a veszteségadat csak a Hatvani-szabadcsapatra vonatkozik, s akkor mindjárt logikusabbnak tűnik, hiszen a Dévára menekült századdal együtt éppen kiadja a Hatvani-szabadcsapat valószínűsíthető létszámát. A sebesültek között viszont már szerepelnek más alakulatok tagjai is; így Babóthy György és Benkő László főhadnagyk is.

Május 24-én Inczédy a már említett levél visszatartása miatt Debrecenbe küldte Hatvanit. Hatvani még május 21-én 3500 pengő forintot vett fel Inczédytól a parancsnoksága alatti csapat május 16. utáni illetményének kifizetésére. Amikor május 24-én útnak indult, a maradványt nem adta át a parancsnoksággal megbízott Nyíri Vilmos századosnak; így aztán Nyíri május 30-án azt jelentette Inczédynek, hogy a csapat többségének májusi illetményéből részint semmi, részint csak kevés adatott ki, s emiatt a legénység már elégedetlenkedik. Inczédy ezután kérte mind Kossuthot, mind a hadügyminisztériumot, hogy szorítsa számadásra Hatvanit, s egyben utasítást kért, hogy kifizetheti-e a csapat elmaradt illetményeit. Hatvani ugyanis még vagy 500 forintot magával vitt, s nem mulasztotta el felvenni saját június havi illetményét; legénységét viszont csak május 25-ig fizette ki. A hadügyminisztérium június 24-én engedélyezte a csapat júniusi zsoldjának kiadását. Amikor pedig a csapat tisztjei Hatvani által ki nem fizetett illetményeik kifizetését kérték, a hadügyminisztérium volt parancsnokhoz utasította őket, „ki mindennemű illetményeknek kifizetésére elegendő pénzzel volt ellátva”; ha pedig ez úton sem érnének célt, „követeléseik kellőleg igazolva újra felterjesztendők”.

A Hatvani-szabadcsapat Inczédynél lévő századainak sorsáról a későbbiekben nem sokat tudunk. A dandár május 29-ei harcrendjében mindössze 170 fővel szerepelnek, parancsnok nélkül; a június 6-án Halmágyon kelt harcrendben pedig három század szerepel, 283 fővel, Dömsödy Ferenc százados parancsnoksága alatt. Szintén három századot említ Csanády István őrnagy a június 9-ei nagyhalmágyi csatározásról szóló hadijelentésében.

E századok további sorsát talán segít tisztázni egy 1849. június eleji levélváltás. Hodossy Miklós Bihar megyei kormánybiztos 1849. június elsején levélben kereste meg Inczédyt azzal, hogy őt, Kismarjáról a Hatvani-szabadcsapatba beállott legény sorshúzás útján a négyéves szolgálatra kötelezett honvédek közé lenne sorozandó. Mivel „a szabadcsapatokhoz való állás a honvéd szolgálattól senkit meg nem menthet azért, mert a szabadcsapatok rövid időre, a honvédek pedig négy esztendőre alakulnak”; Hodossy felkérte Inczédyt, hogy az említett öt legényt adja át a levél kézbesítőjének, „hogy Bihar megye részéről a négyéves újoncok közé soroztassanak”. Inczédy a levél megválaszolásával Dömsödy századost bízta meg, aki június 3-án közölte Hodossyval, „hogy miután ezen csapat a Hatvani-féle nevet végképp magáról levetkezteté, s annak minden egyénei, kik magokat a haza oltárára ajánlották fel, s pár nap múlva honvédekké válnak által”; nem nagy örömmel ugyan, de hazaengedi az említett legényeket, de kéri, hogy Hodossy az ilyen folyamódásokat a jövőben utasítsa vissza. Tudjuk, hogy Reviczky László is éppen ezekben a napokban kezdeményezte szabadcsapatának honvéddé való átalakítását, s ezzel Inczédy is mélyen egyetértett, mondván, hogy egyedül ilyen módon várható némi haszon az ilyen alakulatok részéről.

A Hatvani-szabadcsapat maradványainak honvéddé történő átalakulása azonban némi késedelmet szenvedett. A szabadcsapat két százada június 27-én Zimbrón, július 6-án pedig Pojánán állomásozott Topler Károly százados vezetésével. A csapat ekkor a „Pojánai önkéntes szabadcsapat” nevet viselte. 1849. július 25-én az immáron „Bihari szabadcsapat 1. zászlóalj” megnevezésű két század Vaskóhn állomásozott. A korábbi 390 főnyi létszámból július 25-éig 86 fő megszökött, 65 fő beállt a honvédekhez, 31 főt pedig elbocsátottak. A megmaradt 208 főből 48 fő volt beteg és 160 fő szolgálatképes. A honvédekhez átléptettek közül 61 fő felszereltségéről vannak adataink; ezek szerint mindegyiküknek volt fegyvere, borjúja, szuronyszíja, patrontáskája, két inge, atillája; egyéb egyenruházati cikkeikben viszont már komoly hiányok mutatkoztak; pl. bakancsa csak 23, köpenye 17, nadrágja pedig 9 főnek volt.

A szabadcsapat megmaradt két századát július végén Nagyváradon és környékén összpontosították. Augusztus elején a legénység nagyobb része beállt a 141. honvédzászlóaljba; belőlük szervezték meg a 6. századot. (Az 1–2. századok az Inczédy vezette dandárnál álltak fel, valószínűleg a Reviczky- és Csanády-szabadcsapatok maradványaiból). A 6. század parancsnokává Topler Károly századost nevezték ki. A nagyobbrészt fegyvertelen század augusztus 5-én kapta meg lándzsáit; ezt követően ez a század kísérté Aradra a Nagyváradon található álladalmi javak egy részét. A század augusztus 6-án 135, 7-én 134, 13-án 131 főt számlált. Augusztus 12–13.-án Kovaszinc községben állomásozott, s 13-án Világosnál tette le a fegyvert.⁴⁵

Viszonylag sokat tudunk a Hatvani-szabadcsapat Boicára kiküldönített, s onnan a második abrudbányai vereség hírére Dévára vonult 4. századának sor-

sáról is. A Péterffy József százados vezette század május 20-án érkezett meg Dévára, s ide szállingózott még több menekülő a szétvert seregből. Péterffy május 26-án hosszú folyamodványt intézett Kossuth kormányzóelnökhöz. Ebben közölte, hogy jelenleg 142 főből álló, 40 darab szurony nélküli lőfegyverrel ellátott századával Déván áll. „Tudva van Ön előtt a szerencsétlen állása a még szerencsétlenebb Hatvani-csapatnak, kit a balsors talán azért sújtott oly nagy mértékben, hogy a parancsnokának büntényeit a bosszúálló Isten a csapattal bűnhődtesse” – írta. Kérte, hogy mivel egyedül százada maradt meg a csapatból, Kossuth engedélyezze neki, hogy a megmaradt századot Csongrád és Csanád megyékben, valamint a Jászkun területben szedendő újoncokkal kiegészítse, s belőle egy „Kont név alatt lévő honvéd zászlóalj” alakíthasson, „mert a szabadcsapat nevet én, ki a harmadik zászlóaljnál 21 csatában vívtam, teljességgel szégyenlem”. Ha megkapja az engedélyt, két hónap alatt felállítja az ígért zászlóaljat. Ha ez nem volna lehetséges, akkor a Zaránd megyei nemzetőrség alakítására kér megbízatást. Ez ügyben már érkezett Kovách Ágoston kormánybiztossal is, s ígéri, hogy ha ez utóbbi feladattal bízzák meg, „oly nemzetőröket mutatok be a hazának, kik is a 3-dik zászlóalj mintájára lesznek képezve.”

A kormányzóelnöki iroda a kérvényt áttette a hadügyminisztériumnak; a választ azonban nem ismerjük. Tudjuk viszont, hogy június 2-án Péterffy immáron Forró Elek ezredeshez fordult. Közölte, hogy százada „kész magát honvédekké soroztatni” az újonnan alakulandó honvédzászlóaljhoz. Bár emberei csak egy évre állottak be, úgy érzi, hogy ragaszkodnak annyira hozzá, hogy készek őt követni, „bárhova vezessem is őket”. Ha kérése teljesíthető, szeretné a századánál lévő három őrmestert tisztekké képezni. Emellett kéri, hogy Forró adjon számára két heti szabadságot, mert egyrészt be akarja adni számadásait Hatvaninak, másrészt „a kormány színe előtt Hatvani volt őrnagy állásáról bővebb tudósítást” szeretne adni. Forró a kérést felterjesztette az éppen Déván tartózkodó József Bem altábornagyhoz, Bem pedig a hadügyminisztériumhoz azzal, hogy „ha megengedendi, intézkedésem azután megtehessem”. A feliratra Szabó Imre ezredes, hadügyminisztériumi államtitkár június 23-án azt válaszolta, hogy a hadügyminisztérium öröme est beleegyezik a századnak a honvédek közé való besorozásába, s kéri Bemet, hogy ezt mielőbb tegye meg. A 142 főnyi század azonban még az erdélyi hadsereg július 20-ai harcrendjében is mint Déván állomásozó szabadcsapat szerepelt; igaz, ennek a kimutatásnak az adatai a hadiesemények miatt sok helyen egy június 20-ai harcrend adatait tartalmazzák. A Forró Elek ezredes parancsnoksága alatti erőket feltüntető július 24-ei kimutatásban viszont szerepel egy Déván felállítandó zászlóalj. E zászlóalj 1., Lesnyeken állomásozó századának létszáma (148 fő) feltűnően emlékeztet az említett Hatvani-szabadcsapat századára, ezért valószínűnek tarthatjuk, hogy azzal volt azonos. Valószínűleg e század is osztozott a dévai hadosztály sorsában; nem került harcba az erdélyi hadjárat során, hanem az erdélyi hadsereg egyéb maradványaival együtt tette le a fegyvert 1849. augusztus 18-án Dévánál.

Hozzáteendő még, hogy nemcsak a csapatnak a harctéren maradt századparancsnokai, hanem maga Hatvani is kezdeményezte a csapatnak honvédzászlóaljjá való átszervezését. 1849. június 4-án, Debrecenben kérvényt írt a hadügyminisztérium tábornokari osztályához. Az ürügyet az szolgáltatta számára, hogy – mint írja – azt hallotta, miszerint a hadügyminisztérium a Hatvani-, Reviczky-

és Csanády-szabadcsapatokat engedetlen magaviseletük miatt honvédekké kívánja átszervezni. Hatvani szerint már csak saját becsülete érdekében is fel kell lépnie csapata védelmére. Mint írja, „itt engedetlenség vagy fegyelmetlenség nem uralkodik, s ki merem mondani, hogy magok a honvédzászlóaljknál sincs nagyobb rend s fegyelem, mint csapatomnál”. Rendkívül szerencsésnek tartaná, írja, ha a minisztérium csapatát honvédzászlóaljjá alakítaná át, mert egyrészt emberei 1 éves szolgálatot vállaltak, ellentétben a Reviczky- és Csanády-csapatok rövidebb időre vállalkozó embereivel; mert csapatának létszáma kétszerese amazok együttes létszámának; legénysége „ifjú és válogatott egyéniségekből áll”. Ha tehát a minisztérium honvédzászlóaljjá kívánná átszervezni azt, parancsoljon vele (Hatvanival), s ő igéri, „én a legénységet oly rövid idő alatt, mint csapatom kiállítását bevégeztem, teljes zászlóalji számra kompletírozom, s ismerve csapatom egyéniségei hajlamát, bizton hiszem, hogy ha közöttök felszólalok, a négyéves esküt is egyetemes akarattal azonnal leteendik”. A minisztérium nem tartotta szükségesnek gyorsan intézkedni az ügyben ezért Hatvani június 11-én megismételte kérését azzal a hozzáadással, hogy felajánlásával nem akarta magát „érdemtelenül feltolni”; örömmel szolgálja a haza ügyét akár közcivitézként is, csak azt szeretné, hogy a csapat átalakításában „nullifikálva” ne legyen. „Jól tudom én azt, hogy azok sorába tartozom, kiknek feje felett a vélemény első harckísérletök sikertelensége miatt egész jóvendőjére nézve eltörte a pálcát; azért ha csapatom teljes zászlóaljjá kompletíroztam, úgy parancsolván a hadügy-minisztérium, vezényletét más, értelmesebbnek engedelmes készséggel adom által...” – írta. Ha kérését teljesítik, „ez mintegy kárpótlásul szolgálанд nékem sikertelen föllépésem miatti keserűségemben, és én bizton hiszem, miszerént a hadügyminisztérium emberi jobb érzelmeinél fogva ezen kérelmem nem fogja tőlem megtagadni...” – fejezte be levelét.

A minisztérium csak június 20-án intézkedett. Ismertette Inczédyvel Hatvani kérését, majd így folytatta: „Mivel azonban a kormánynak határozott elve nem alakítani addig új hadtestületeket, míg a már fenállók teljesen kiegészítve nem leendenek, de más részről ezen csapatnak feljelentett fegyelmetlen magaviselete s az ellenség előtti habozása sem vétethetnek egy új z[ászló]alj biztos alapjául, ezen tekintetknél fogva utasítatik alezredes úr a nevezett csapat egyéneit, kik anélkül is huzamosb időre kötelezvék hadi szolgálatot tenni, felhívni arra, hogy magokat fél- vagy egész századonkint más z[ászló]aljakba besoroztatni engedjék, hol hős katonákká edződvn, megfelelhetnek azon magas rendeltetésnek, melyre mint hazavédők hivatvák. – Eddigi parancsnok, Hatvani Imre, kinek hadviselési járatlanságát s parancsnoki képtelenségét az abrudbányai szerencsétlen expedíció eléggé tanúsítja, továbbra is mint parancsnok meg nem hagyathatik; tudassa ezt alezredes úr vele, – a főnnebb ajánlott eljárás sikeréről pedig a hadügyminisztériumot mielőbb értesíteni el nem mulassza”. Arról azonban már végképp nem tudunk semmit, hogy az Inczédy helyettesítő Simonffy József alezredes intézkedett-e valamit ebben az ügyben vagy sem. A fontos csak az, hogy a hadügyminisztérium, akárcsak a szabadcsapat tiszti kar, alkalmatlannak tartotta Hatvanit egy honvédzászlóalj megszervezésére; mindketten tudták, miért.⁴⁶

A vizsgálat

Az abrudbányai szerencsétlen támadás, nyugodtan mondhatjuk, felháborította nemcsak a katonai vezetést, de a közvéleményt is. Május 26-án tíz Bihar megyei román nemzetiségű tisztviselő és értelmiségi közös kérvényt írt Kossuth kormányzóhoz, amelyben leírták az Abrudbányán történeteket és Hatvani kétrendbeli támadásának káros következményeit; úgy vélték, ha Kossuth a menekültek „Hatvanira szórt átkait és bosszúfohászait hallhatná, és láthatná azon szívet repesztő nyomort, melynek egyedüli okának és tényezőjének közösen Hatvanit vallják – ennyi vértanú után irgalom nélkül mondaná ki reá azon rettenetes halált, melyet ő ezereknek méltatlanul okozott”. „Annyi igaz, hogy a vezéri eljárást minden ember kárhozhatja” – írta a kolozsvári „Honvéd” cikkírója. A Pesti Hírlap szerint Hatvani „egész magaviselete előtünk megfoghatatlan, – s tényeit gáncsolni s lelkiismereti eljárásában kétkedni nagy okaink vannak”. A lap egyik levelezője, „Másvilági Antal” zarándi menekült szerint a katasztrófát „Hatvani tudatlansága és kincsvágya okozta; – és mégis attól tartok, hogy ő fel fog mentetni és hibátlannak ítéltetni. – Ám legyen; de ezerek átka kíséri őtet, és ez előbb-utóbb utóleri”. Az Alföldi Hírlap cikkírója szerint Hatvani veresége „már harmadik eset, hogy oly tetemes felfegyverzett erő tudatlan vezérre levén bízva, a vad csorda által szétverett, – s megsemmisített”. Ezért jó lenne, ha a kormány okulva az eddigieken megtanulná, „hogymindenféle kortes vezérekre nem bízhatni seregvezérléssel; és hogy a vezérségre a hazafiúi jóakarattal, önmutogatási viselkedéssel és dicsszomjas hiúsággal még nem elegendő sajátságok”. Igen éles hangon kelt ki Hatvani akciója ellen Jókai Mór is az általa szerkesztett Esti Lapok hasábjain; igaz, felhasználta az alkalmat, hogy Hatvanit a bukott „rendőr-miniszter”, Madarász László „szatelliszeként” mutassa be a közönségnek. Jókai cikkének érdekessége az is, hogy míg más tudósításokban a katasztrófa leírása után a cikkíró általában bosszúállást sürget, s a románok „hitzegése” és Hatvani hadvezéri hibái a tragédia egyforma súlyú okaiként szerepelnek; addig Jókai Hatvani hitzegéséről írva a békekötés meghiúsulását sajnálja. „Isten igazságos mindenki iránt és a perfidiát nem segíti. – A becsületesség minden sorsú embereknek hasznos dolog. – Az oláhokkal egyezkedés most örök időkre el van rontva”. Arra utalva, hogy Hatvani ezek után a románok kiirtását tanácsolta volna, pedig így ír: „Ha tud ember oly ördögi lélekkel bírni, hogy másfél millió ember legyilkolását tanácsolhatja, legalább lehetne annyi esze, hogy gondolna egy hegyi harc végtelenségére és borzadna vissza tőle”.⁴⁷

A politikai vezetés hasonló egyértelműséggel hibáztatta Hatvanit. Boczkó Dániel Arad megyei kormánybiztos szerint az ilyen tragédia annak következménye, hogy „oly fontos pontokra, a hadügyminisztérium által tudatlan, tapasztalatlan, magányérdekeket hajhászó egyének alkalmaztatnak, mint Csutak és Hatvani”. Szent-Iványi Károly erdélyi teljhatalmú országos biztos szerint „Hatvani szerencsétlen és okatlan megtámadása a bajt nevelte...” „Ő számtalan ártatlan embernek halálát s Abrudbánya elpusztítását okozta, az ő hibás, sőt bűnös fellépése kompromittálta a sereg, a kormány s a nemzet becsületét, mindezek büntetlenül nem maradhatnak”. Maga Szent-Iványi is három tanú vállomását vette ki az ügyben, s ígérte, hogy megküldi ezeket a hadügyminisztériumnak „Hatvani megbüntetésé végett”.

A fentiekből kitűnik, hogy Hatvani akcióját a közvélemény és a politikusok egyéni kezdeményezésnek tekintették, amelyért Hatvaninak kell bűnhődnie. Az senkiben sem merült fel, hogy a második támadást Hatvani nem csak a saját szakállára indította. Ezt az érzést maga Kossuth is igyekezett tudatosítani, amikor május 26-án azt írta Bemnek, hogy „Zaránd megyében Hatvani (egy ember, ki nem is katona, csupán gerillavezér és semmihez sem ért, de akinek Altábornagy úr a parancsnokságot Csutak őrnagy helyett átadta) a hadtestet [Corps – H. R.] és az ágyúkat elvesztette, – úgyhogy Inczedy alezredesnek, kit oda rendeltem, komoly erősítéseket kellett küldenem”. Kossuthnak forma szerint ugyan igaza volt, hiszen Hatvanit Bem megbízásából Bánffy János ezredes bízta meg a parancsnoksággal, s Bem már április elején, majd később többször is kiadta a parancsot Abrudbánya megtámadására; de Bem ekkor még mit sem tudott Drágos küldetéséről, s maga Kossuth volt az, aki nemcsak megtiltotta a fegyverszünetet, de határozott fellépést parancsolt Hatvaninak, s ezáltal a második támadás és katasztrófa okozójává is vált.⁴⁸

A Hatvani elleni vizsgálatot a hadügyminisztérium folytatta le. Az ideiglenes hadügyminiszter, Klapka György tábornok első reakciójáról már szóltunk. Érdekes azonban, hogy május 23-án, még az idézett május 24-ei éles hangú átirat előtt a hadügyminisztérium elnöki osztálya a következő rövid levelet intézte Kossuth kormányzóhoz: „Felkérem tisztelt Kormányzóelnök urat velem tudatni, vajon adatott-e Hatvani Imre szabadcsapatbeli főnöknek Kormányzóelnök úr részéről parancs Abrudbánya ellen újólág előnyomulni vagy sem?” Az átirat megérkezett a kormányzóelnöki irodába, mert ott iktatták; azonban sem eredetije, sem a reá adott válasz nem ismert, s az iktatókönyvben sincs a válaszra utaló bejegyzés. Nem tudni, hogy Kossuth válaszolt-e reá egyáltalán, s azt sem tudjuk, hogy mi indította a minisztériumot ennek az átiratnak megfogalmazására. Egyetlen dolog képzelhető el; az, hogy Hatvani az ütközetről szóló hadijelentésében utalt Kossuth május 11-ei utasítására. Kossuth persze nyugodt szívvel válaszolhatott nemmel az említett átiratra; hiszen utasításában csak a hadműveletek folytatásáról volt szó, az Abrudbánya elleni támadásról nem.

Hatvani május 30-án este 10 órakor érkezett meg Debrecenbe Stolcz Károly nagyváradi nemzetőr főhadnagy kíséretében, s még aznap jelentette megérkezését a hadügyminisztériumnak, majd megjegyezte, „személyes tiszteletemet azonban jobb karom és bal lábom sérültsége miatt pár napig még nem tehetem.... mindamelllett méltóztassék a hadügyminisztérium beidéztetésem célját velem közölni, hogy arra én a kellő nyilatkozatot betegágyamnál is megtehessem”.⁴⁹

Erre nemsokára módja is nyílt. A hadügyminisztérium tábornoki osztályát vezető Gelich Rikárd százados (később őrnagy) beszámolója szerint Hatvani Debrecenben „azonnal börtönbe jutott”, másnap azonban Kossuth kormányzó „különös parancsára vendéglőben belebbezett”. Gelich adatai azonban nem tűnnek pontosnak a vizsgálatról, s ezért ezt az állítását is kételkedve kell fogadnunk. Ezt követően Gelich szerint írásban szólították fel, hogy a következő kérdésekre adjon választ: „1-ször. Miért hagyta el állomását Nagyhalmágyon, hol mint Csutak helyettesének maradnia kellett volna? 2-ször. Tudta-e, hogy a békealkudozások az oláhokkal megkezdettek? És ha arról tudott, miért indult Abrudbányára, és miért lépett ott föl ellenségesen, holott meg volt bízva, hogy mit sem kezdjen? 3-ször. Vajon saját kezdeményezéséből cselekedett-e? Ez termé-

szetesen a főpont volt. A többi pontok hadműveleteire és vereségeire vonatkoztak”. Ezt követően este 6 órakor Hatvani „beküldötte nyilatkozatát egy egész sűrűn írt íven, bombasztikus irányban szerkesztve. Igazolása nem volt oly hangon írva, mint egy emberé, ki tudja, mi súlyos felelősség terheli, sőt, ellenkezőleg úgy írt, mint ha ügyében bíznék és e fellengzős szavakkal végezte: »Ha ugyan vereséget szenvedtem is, az abrudbányai ütközet mégis a magyar történelem fénypontját fogja képezni«. Az oláhokat – úgymond – le akarta fegyverezni, mert látta, hogy az alkudozások nem vezetnek célhoz”. Gelich ezután utal a Kossuth által állítólag az első támadás előtt Hatvaninak küldött levélre, természetesen Kossuth nevének említése nélkül, majd azzal fejezi be előadását, hogy a pesti bevonulás után „Hatvaniról mit sem lehetett többé hallani”.

Azért tartottuk fontosnak ilyen hosszan idézni a beszámolót, mert megvan benne minden kellék, ami a hitelesség látszatához szükséges. Gelich szemtanú volt, közelről ismerhette volna a vizsgálat történetét; a fentebbiekből azonban inkább az látszik, hogy Csutak emlékirata és Ivanovich jelentése nyomán utólag konstruált egy képet nemcsak a Zaránd megyei hadjáratról és az abrudbányai ütközetekről, hanem magáról a vizsgálatról is. Ugyanis az igaz lehet, amit Hatvani „bombasztikus irányáról” ír, de ha a hadügyminisztérium ezeket a kérdéseket tette fel Hatvaninak, akkor igencsak tájékozatlan volt. Hiszen 1. Csutak már április elején áttette főhadiszállását Brádra; ezt a táborokari osztálynak tudnia kellett. 2. Hatvani Csutak helyetteseként nem támadott; első abrudbányai támadása idején már a dandár kinevezett, noha ideiglenes parancsnoka volt, akinek alá kellett magát vetnie Bem parancsának. 3. Hatvani nemcsak azt tudta, hogy „a békealkudozások az oláhokkal megkezdettek”, hanem azt is, hogy Kossuth a tárgyalások idejére nem adott fegyverszünetet. 4. Hatvani elmeállapota felől valóban lehetnek kételyeink, de annak egyik hadijelentésében sem találjuk nyomát, hogy az abrudbányai ütközetek bármelyikét a magyar történelem fénypontjának tartotta volna. Szégyellte ezt a kudarcot, igyekezett érte másra hárítani a felelősséget, a menekültekre, a német légióra stb; de nem dicsekedett vele. 5. Hatvani a pesti bevonulás után még öt ízben fordult írásban a hadügyminisztériumhoz; közvetlenül előtte egyszer a táborokari osztályhoz; maga a táborokari osztály pedig szintén háromszor foglalkozott Hatvani személyével és perével. Elképzelhető, hogy Gelich ezekről nem tudott, de nem nagyon valószínű. Gelich beszámolójának pontatlanságait és torzításait azért is sajnálnunk kell, mert Hatvani vizsgálati iratai elvesztek vagy lappanganak, s így egyedül az ő beszámolója nyújthatna biztos támpontot a vizsgálat során feltett kérdésekről.

Hatvani június 4-én még Debrecenben volt, s itt reflektált az Alföldi Hírlap fent idézett cikkére. Azt állította, hogy 1100 főnyi seregéből „ma egy hete 150 ember hiányzott” s ezek közül is harmincat már Debrecen környékén fellelt. „Ha a vélemény minden hadvezért csatavesztésekor úgy, mint engem megtámadott volna, azóta a zsarnok ellenség sehol sem dúlna e hon határain...” – humorizált. Kérte a lap szerkesztőjét, „legyen szíves hitelesebb kútfőből meríteni tudósításait; mert engem méltatlanul bánt, mint a népre is rossz hatást gyakorol...”⁵⁰

Június 10-én már Pesten volt, s közben a minisztérium is folytatta a vizsgálatot. Június 14-én Szabó Imre hadügyi államtitkár a következő átiratot intézte Kossuth kormányzóhoz:

„Hatvani szabadcsapat parancsnok abrudbányai hadműködését illetőleg felterjesztettek a hadügyminisztériumhoz külön-külön jelentések, nemkülönben a mondott parancsnok saját védelmi nyilatkozata is.

Bár a szabadcsapatok feletti rendelkezés egyenesen a hadügyminisztérium hivatalos köréhez tartozik, mégis a tárgynak rendkívülisége miatt kellemesebb helyzetben érezné magát a minisztérium, ha tisztelt Kormányzó úrtól a további teendők kérdésében némi iránnyt nyerhetne”.

Az idézett sorokból kitűnik, hogy a minisztérium úgy érezte, a kérdésnek olyan vonatkozásai is vannak, amelyek Kossuth számára kellemetlenek. Kossuth azonban június 27-én kelt válaszában határozottan kijelentette, „hogy ez ügyben a katonai szabályok és a haditörvény egész szigorát” kívánja alkalmaztatni; s hogy a minisztérium annál buzgóbban járhasson el, átküldte egy bizonyos Komlóssy Antal „Hatvani sarcolásai és rablásai iránt tett jelentését” is a minisztériumnak. A minisztérium tábornoki osztálya erre szintén még aznap átküldte az egész vizsgálati anyagot a hadi igazságügyi osztályhoz a „törvényes eljárás végett”. Az igazságügyi osztály szintén ezekben a napokban zárt le másik három, Hatvani elleni vizsgálatot; egyet a szabadcsapat szervezés során az állam részére dolgozó mesteremberektől, illetve Vasvári Páltól illegálisan és fizetés nélkül elfoglalt készletek ügyében, egyet a Bihar megyei tisztviselők inszinuálása ügyében, egyet pedig az Inczédytől felvett, de elszámolás nélkül elköltött 3500 forint ügyében. Hatvani a számadást ugyan már június 15-én benyújtotta, de a minisztérium igazságügyi osztálya csak június 29-én küldte át azt a gazdasági osztálynak; ez utóbbi pedig Budapest újabb kiürítése miatt csak július 21-én, immáron Szegeden látott hozzá a számadás megvizsgálásához.

Közben Hatvani is úgy vélte, ideje cselekednie. Június 22-én ismét a hadügyminisztériumhoz fordult. Mint írja, ügyében mindmáig nem történt semmi, s úgy véli, hogy nyilatkozatának beadásával már elegendet tett annak a kötelezettségének, amiért a hadügyminisztérium őt még Debrecenbe rendelte. Mivel pedig a Közlönyben már többször megjelent az a rendelet, hogy „minden katonai egyén testületéhez 24 óra alatt eltávozzék hivatali rangja elvesztése terhe alatt”; nem akarván „kétszerte felelős” lenni itt tartózkodása miatt, szándékában áll másnap csapatához Erdélybe elindulni, „s azon fogok törekedni, hogy csapatom a hadügyminisztérium méltányló figyelmét kiérdemlje hasznos szolgálattételei által, különösen érdemessé tegye magát honvédek sorában leendő felemelésére...”. Nem tudjuk, hogy a hadügyminisztérium mit válaszolt erre a megkeresésre; tény azonban, hogy Hatvani Budapesten maradt. Július 2-án itt írta általunk ismert utolsó levelét a pesti térparancsnoksághoz. „A mai napon a térparancsnokság útján az abrudbányai oláh lázangók ellen vezetett harc kísérleteim szerencsétlen sikere miatt a helybeli porkolábhoz rendeltettem; ez ügyben sokkal tisztábban állok, semhogy amiatt, minek én oka nem voltam, mi a hadügyminisztériumhoz fölterjesztett nyilatkozatomból nyilvános, komoly fenytésre volnék érdemes; főlemlítve még azon körülményt, hogy én éppen akkor, midőn elmúlt január hóban a haza veszedelembé forgott, kormányi engedelem- s megbízásból egy 900 főből álló önkéntes zászlóaljat alkottam, s állítottam ki a csatasíkra országunk s nemzetünk függetlensége kivívására, ... tehát kétszeresen okot szolgáltatam az ellenségnek, hogy ha kézhez keríthetne, hóhérbárd alatt véreztetne el, ... ezek után szerényen megemlítve, hogy szegény jó beteges s

éppen teherben levő nőm van, kinek semmi ismerőse nincsen e városban, s én tőle külön levén, ő maga magával tehetetlen: a méltányosság és nagylelkűség nevében kérem a térparancsnokságot, méltóztassék nekem megengedni, hogy én szegény beteges nőmmel saját alkalmatosságomon utazhassak Szegedre vagy ahova rendeltetésem parancsol, én sietvén azon helyre s elvívén csekély holmit is magammal, azonnal jelenteni fogom magamat... – Tisztelettel s nagyra-becsüléssel” – Pest, 1849. július 2-kán – alázatos szolgája Hatvani Imre csapatparancsnok.”

Hatvani talán egyetlen olyan levele ez, amelyben a kortesből lett csapatvezér mögött felsejlik valami az emberből is. Felesége valóban már a hetedik hónapban lévő terhes volt; kislányuk, Ilka 1849. szeptember 20-án született meg. Hatvani további sorsát azonban hosszú ideig homály fedi. Annyit tudnk, hogy amikor az országgyűlés 1849. július 25-én tartott ülésében szóba kerültek az Abrudbányán történtek, s valaki feltette a kérdést, miért nem büntetik meg Hatvanit; Szemere miniszterelnök azt válaszolta, hogy az haditörvényszék előtt áll. „Nem igaz, szabadon jár, s most Perczel táborában van!” – szólt a viszontválasz. Egy képviselő pedig bekiáltotta: „Oda való!”

Tény, hogy a hadügyminisztérium 1849. július 21-én a Hatvani ügyére vonatkozó 14 iratot azzal az utasítással küldte át a szegedi helyőrségi hadbíróshoz, hogy az Hatvani ellen „a törvényes vizsgálatot mielőbb kezdje meg, az eredményről jelentés elvárátván”. A hadügyminisztérium fennmaradt iratanyagában azonban nincs nyoma annak, hogy ez a vizsgálat megtörtént-e, s ha igen, milyen eredményt hozott. A szegedi helyőrségi hadbíróshoz íratanyaga elkallódott, mint annyi más intézményé, s így talán soha nem tudjuk meg, hogy bűnösnek ítélt-e Hatvanit Abrudbánya megtámadásáért vagy sem. Az országgyűlés említett zárt ülésén egyébként maga Szemere is ígéretet tett arra, hogy „Hatvani dolgát el fogja intéztetni”.⁵¹

Hatvani ezután hosszú időre eltűnt szem elől. Tudomásunk szerint a szabadságharc leverése után nem indítottak ellene hadbíróshoz írt iratanyagát a cs. kir. hatóságok; legalábbis ennek nincs nyoma sem az aradi, sem a pesti cs. kir. rendkívüli haditörvényszékek iratanyagában. Egy későbbi visszaemlékezés szerint Hatvani is emigrált; ez elképzelhető, azonban ennek nincs nyoma egyetlen emigráns-névsorban sem. 1852-ben ismét itthon tűnt fel a Mátra vidékén. Kapcsolatba került az itthoni önkényuralom-ellenes szervezkedések résztvevőivel, így többek között Jubál Károllyal, Figyelmessy Fülöppel sőt, állítólag Rózsa Sándorral is. Hatvani is egy felkelési tervet dolgozott ki, s azt el akarta juttatni Kossuth Lajoshoz is. Megbízottait, Hasslinger Károlyt és Görög Dánielt azonban 1852 áprilisában Zimonynál a cs. kir. hatóságok elfogták, s a vallomások alapján tizennégy személy ellen indítottak eljárást. A vádlottak mindegyikét többéves sáncmunkára ítélték. Hatvanit azonban nem sikerült elfogniuk; hosszú nyomozás után csak 1856 januárjában Esztergom mellett tartóztatták le. Hatvani azonban nem volt hajlandó vallomást tenni. Börtönében éhségstrájkba kezdett, s 1856. március 15-én, a forradalom nyolcadik évfordulóján éhenhalt.

Szomorú sorsa nincsen tanulságok nélkül. Hatvani az 1848 előtt indult, nagyratörő fiatal nemzedék egyik érdekes figurája volt. A politikai jobboldalról indulva eljutott a szélső baloldalig; konzervatív vezérszónokból lett szabadcsapatvezető, majd egy függetlenségi összeesküvés szervezője. Jellemének

„rendszersemleges” vonásai közé tartozott viszont a rámenősség és az anyagi eszközök nagyvonalú kezelése. A váltóhamisító és a szervezési meg ellátási összegekkel elszámolni nem tudó szabadcsapatvezér között nem volt igazán nagy különbség. Szavai és cselekedetei között sajátos ellentmondás feszült; a magyar-román megbékélést hirdette, s közben megakadályozta azt; hadi dicsőségre vágyott, de a csatamezőn csak gyalázatot aratott. Mégis, olyan ember volt, akit a nagy év, 1848–49 eseményei átformáltak. Az új szerep, ha kezdetben szerep is volt, 1849 után eggyé lett az emberrel. Hatvaniból nem lett ismét konzervatív újságíró vagy osztrák besúgó, mint annyi, hasonló pályát befutott kortársából. A szereppel azonosulva fogott bele egy újabb felkelés tervének kidolgozásába, s próbálkozott a lehetetlennel, Magyarország önerőből történő felszabadításával. Pályafutása e szempontból emlékeztet a szintén konzervatív oldalról indult Jablonczay Ignácra is. A szerep végül legyűrte, s el is pusztította. Egyéni sorsát tekintve, Hatvani levezelte abrudbányai vétkét. Ám tragikus sorsával sem hozhatta rendbe azt, amit elrontott: a magyar–román viszonyt. 1849-ben lehetőség nyílt e viszony békés rendezésére, hátsó gondolatok nélkül. Abrudbánya után is fennmaradt a lehetőség, de egyre erősebbek lettek a fenntartások. Hatvani felelőtlen akciója nemcsak Drágos és az abrudbányai magyarok halálát okozta; megölte a bizalmat is.

Hatvani történetének szomorú epilógusaként 1867-ben, a kiegyezés után Ilka nevű lánya segélyért folyamodott a magyar minisztériumhoz. A magyar királyi belügyminisztérium rövid eljárás után felvette őt a honvédárvaék jegyzékébe, s segélyt folyósított neki. Ezzel aztán a magyar állam le is róta mindazt, amivel Hatvaninak, a vértanúnak tartozott.⁵²

Alakja a történetírásban már-már diabolikus vonásokat kapott. Nem véletlenül, hiszen 1848–49 szereplői közül kevés olyat ismerünk, aki ilyen nagy befolyást gyakorolt volna az eseményekre. Azt azonban látnunk kell, hogy Hatvani jellemének ugyan voltak sötét foltjai, de mégsem volt talpig gazember. A jellemhibák és a szándék tisztasága egyszerre jellemezték őt, s az a szanyarú körülményektől függött, mikor melyik kerül előtérbe. 1849 az előbbieknél, az 1849 utáni évek az utóbbiakat kedveztek. jellemhibái tömegek tragédiáját okozták: tiszta szándéka a sajátját.

Jegyzetek

1. Az 1848–49-es nemzetiségi kérdésre legújabbán I. *Spira György*: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon, Bp., 1980. A szerb–magyar kapcsolatokra ld. *Bona Gábor* szerk. Szerbek és magyarok a Duna mentén 1848–1849-ben, (I.), Bp., 1983. és *Fried István* szerk. Szerbek és magyarok a Duna mentén II. Bp., 1987. kötetekben megjelent tanulmányokat. Az erdélyi viszonyokra legutóbb ld. *Szász Zoltán* szerk. Erdély története III. kötet, Bp., 1986. c. munkában *Miskolczy Ambrus* Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1849) c. összefoglalóját.
2. Zaránd megye 1848 előtti adatait. ld. *Fényes Elek*: Magyarország leírása, II. k. Pest, 1847. 437., uő. Magyarország statistikája, I. k. Pest, 1842. 52. és uő. Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben, V. k. Pest, 1839. 112–114. Az 1847-es adatokat újraközli *Ember Győző*: Iratok az 1848-i magyarországi parasztomozgalmak történetéhez, Bp. 1951. 241. az 1839-es adat szerint a

- megye lakossága 48 920, az 1842-es szerint 34 580, az 1847-es hivatalos adat szerint 53 727, a megyei szerint 38 601 lakos. Az adatok eltéréseinek okait nem ismerjük. Az 1848–49-es eseményekről összefoglaló jelleggel tájékoztat *Baternay Imre*: A Zaránd vármegyei oláh lázadás. 1848. évi Mártius 15-től 1849. évi június végéig terjedő idő rövid történeti vázlata. *K. Papp Miklós* szerk. Történeti Lapok, 1876. 33–37. szám. Az eredeti kézirat Magyar Országos Levéltár (MOL), R. 298. Erdélyi iratok, 7. csomó 5. tétel. Beke újtára ld. *Sz[igethy] M[iklós]*: Adatok a XI. zászlójai történetéhez, tekintettel az erdélyi 1848–1849-ki eseményekre. Kolozsvár, 1868. 51–56. és *Wass János*: A XI. honvédszászlójai. *K. Papp Miklós* szerk. Történeti Lapok, 1876. 524. A *Csutak Kálmán* vezette sebesültszállítmány útjára ld. *Csutak Kálmán*: Aradi fogságom alatt írt adatok az 1848/9 évi szabadságharc, különösen az Erdély havasai ellen vezetett hadjáratról, Pest, 1868. 25–28., *Makray László*: *Bauer [Lajos] őrnagy*, Bem tábornok főhadsegédének hagyományai 1848 és 1849-től, Pest, 1871. 161–163. Bauer nyomán *Dienes András* úgy véli, hogy Petőfi Sándor is ezzel a szállítmánnyal utazott. Petőfi a szabadságharcban, Bp., 1958. 92. Ez elképzelhető, de nem valószínű. Egyrészt Csutak Kálmán aligha mulasztotta volna el emlékirataiban megemlíteni ezt a tényt; másrészt Petőfi – február 15-én írott cikke szerint 8-án hagyta el a tábornok a Csutak-féle szállítmány viszont csak 9-én indult el. – Beöthy és Cserey jelentéseit ld. MOL H 2. Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány és Kormányzóelnökség iratai (továbbiakban OHB) 1849: 1904., 2008., 2024.
3. Sántha kinevezését I. *Hegyesi Márton*: Az 1849-ik évi havasi hadjárát történetéhez (Böllöny Sándor okmánygyűjteményéből). *Abafi Lajos* szerk. Hazánk, IV. k. 615–616. (továbbiakban *Hegyesi*, Hazánk IV.) Tevékenységére I. febr. 18-án Csány László erdélyi teljhatalmú országos biztoshoz intézett jelentését, uo. 619–621.
 4. A piski győzelem hírének megérkezére I. Kossuth febr. 17-i hirdetményét, közli *Barta István* szerk. Kossuth Lajos összes munkái, XIV. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. II. Bp., 1953. 468–469. és aznap Csányhoz intézett levelét, uo. 473. (továbbiakban KLÖM XIV.) A Hadügyminisztérium utasítását közli *Hegyesi*, Hazánk IV. 618–619. Csutak útjára I. átiratait Hodossy Miklós Bihar megyei kormánybiztoshoz, MOL H 106. Hodossy Miklós kormánybiztos iratai (továbbiakban Hodossy-ír.) 4. doboz, d. sz. Sántha febr. 21-én Véberhez intézett levelét közli *Hegyesi*, Hazánk IV: 621–623. és *Silviu Dragomir*: Studii si documente privitoare la revolutia romanilor din Transilvania in anii 1848–49. Vol. II., Sibiu, 1944. 231–232. (továbbiakban *Dragomir* II.) Másolata MOL OHB 1849:3171. Csutak és Sántha levélváltását közli *Hegyesi*, Hazánk IV. 618–619. és 623–626, másolataik MOL OHB 1849:3171.
 5. Csutak és Sántha viszonyáról tökéletesen hamis tájékoztatást ad *Csutak* i. m. passim. Az ott felsorolt esetek többsége dokumentálhatatlan. Az ellentét kifejlődését alaposan dokumentálja *Hegyesi*, Hazánk IV. 628–636. 712–718., 778–796. és *Hegyesi*, Hazánk V. 67–76. 148–154. Az itt közölt iratok többsége megtalálható, eredetiben vagy másolatban MOL OHB-1849:3171., 5681. és H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok. (továbbiakban HM ált.) 1849:9864. és 7825. sz. alatt, néha több példányban is, ill. Hodossy-ír. 4–5–6. doboz. Sántha ugyanis minden lehetséges helyen, így az OHB-nál, Csánynál és Hodossynál egyaránt igyekezett feljelteni Csutakot. Zaránd megye alárendeltségére I. KLÖM XIII. (Szerk. Barta István, Bp. 1952.) 810–811., KLÖM XIV. 250–251. Csutak jelentésain a „Magyarországi hadsereg 9-ik testületi osztály balszárny vezére” fejléc szerepelt; ez azt jelentette, hogy csapatai a 9. hadosztály részét képezik. A 9. hadosztály a hadügyminisztérium február 12-én kiadott intézkedése szerint az V. hadtest alárendeltségébe tartozott; közli *Nagy László-Rohonyi Gábor-Tóth Gyula* szerk. Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához, II. k. Bp., 1955. 143. Ezt egyértelművé teszi a HM febr. 18-án Csutaknak kiadott utasítása is, *Hegyesi*, Hazánk IV. 618–619. Csutak kijelentése Zaránd megyéről: uo. 783., március 30-án Kossuthnak írott jelentésében. A Zaránd megyei hadieseményekről Csutak emlékirata alapján tájékoztat *Gelich Rikhard*: Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben Bp., é. n. III. k. 97–102. és *Sándor Iván* szép esszéje: Az élet méltóságának esélye. In: Utunk szabályai éjszaka, Bp., 1981. 7–31. A korabeli jelentések alapján a ténylegesnél sötétebb színben ábrázolja Csutak működését *Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi parasztság története

- 1790–1849., Bp., 1956. 466–468., mert csak a békés falvakat ért atrocitásokat ábrázolja, de nem szól az 1848–1849 őszi–téli előzményekről.
6. Csutak febr. 28-i harcrendje MOL OHB 1849:3171. Selevér levele uo. Institoris levelét közli Hegyesi, Hazánk IV. 628. A további eseményekre l. Hodossy és Sántha levelezését, uo. 628–633 és MOL Hodossy-ir. 5. doboz. Csutak útjára l. saját jelentéseit. MOL OHB 1849:3458. és 4163. ill. Hodossy-ir. 5. doboz. *Csutak* i. m. 42–51. és 165–170. Leiningen tervére l. márc. 1-én kelt jelentését, közli *Dragomir* I. (Sibiu, 1944.) 101–103). Czernoewic ténykedésére és terveire l. saját, 1852. júl. 4-én Veronában kelt jelentését, „Bericht über die Kriegereignisse im Banat und im südlichen Siebenbürgen vom 27. Oktober 1848. bis zum 12. August 1849”, közli *Dragomir* I. 251–259. Csutak márc. 11-i harcrendje MOL HM ált. 1849:7825. Csutak márc. 18–19-i tevékenységére l. jelentéseit, MOL OHB 1849:3709. és Hodossy-ir. 5. doboz.
 7. Sántha márc. 16-i jelentését l. MOL HM ált. 1849: 7825. és 9864., közli *Hegyesi*, Hazánk IV. 714–718. A HM febr. 25-i utasítását l. uo., közli uaz. 789. Beöthy levelét l. MOL HM ált. 1849:7825. Sántha visszaútjára, Csutak diszpozícióira és a Reviczky- ill. Csanády-szabadcsapatok mozgására l. *Hegyesi*, Hazánk IV. 778–789.
 8. Bem rendeletére Csutakhoz l. Ribiczei Ferenc Zaránd megyei helyettes alispán levelét Sánthához, MOL HM ált. 1849: 9864., közli *Hegyesi*, Hazánk IV: 713–714. Bemnek a hadügyminisztériumhoz szóló értesítésére l. Stein Miksa ezredes 1849. márc. 21-én Vetter Antal fővezérnek szóló emlékeztetőjét, Hadtörténelmi Levéltár, Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai (továbbiakban HL 48–49.) 181. Csutak levelét a román fölkelőkhez nem ismerjük, de félreérthetetlen utalást tesz rá Buteanu válaszevele, MOL OHB 1849:5132. és Hodossy-ir. 5. doboz. Csutak márc. 27-i kísérőlevelével. A levelet félreolvasásokkal és téves, 1849. június 24–25. közötti datálással közli *Deák Imre*: 1848, ahogyan a kortársak látták. A szabadságharc története levelekben, Bp., 1942. 382–383. Buteanu újabb üzenetére és Csutak válaszára l. Csutak márc. 30-án Kossuthnak írott jelentését; a Sánthának visszaküldött eredeti tisztázat alapján közli *Hegyesi*, Hazánk, IV. 781–783. Vö. KLÖM XIV. 816–817.
 9. Pogyele felégetésére l. ifj. Ribiczei Ferenc ápr. 3-i jelentését, MOL OHB 1849:5681., közli *Hegyesi*, Hazánk IV. 786. Az ápr. 2–3-án történekre l. Csutak ápr. 4-i hadijelentését, MOL OHB 1849:5383. és Hodossy-ir. 6. doboz. és a Zaránd megyei bizottmány ápr. 6-i jelentését Sánthához, közli *Hegyesi*, Hazánk V. 67–69. Csutak hadijelentésének kivonatát közölte a Közlöny 1849. ápr. 10-i 75. száma, innen németre fordítva *Czetz János*: Bem's Feldzug in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849, Hamburg, 1850. 301–303. s ebből magyarra visszafordítva a *Komáromi Iván* által fordított magyar kiadás, Bem erdélyi hajdárata 1848–1849-ben, Pest, 1868. 145–147. *Czetz* német szövegében Gutak szerepel Csutak helyett; ez a nyomdahiba aztán tovább vándorolt az 1850 utáni kiadványokban.
 10. Buteanu ápr. 9-i támadására l. Avram Iancu 1849 novemberében összeállított Ioan Miorescu által letisztázott jelentését. Németül közli a „Die Romanen in der österreichischen Monarchie”, Wien, 1850. 2. füzeté, magyar fordításban *Moldován Gergely*: A románság, I. k. Nagybecskerek, 1895. 446. *Moldován* és más szerzők szerint Iancu nem írta alá a jelentést, mert nem értett egyet annak túlzottan alázatos hangvételével, s mert így is ki akarta fejezni, hogy mennyire csalódott a cs. kir. kormányzat ígéreteiben. A Hadtörténelmi Levéltár anyagában azonban a jelentés egy aláírott, német nyelvű tisztázata található meg. Abszolutizmuskori iratok. Vegyes iratok. 228. csomó 382–411. f. Az ápr. 9-én történekre l. Csutak jelentését, MOL HM ált. 163. doboz d. sz. Csutak i. m. 64–65. és *Baternay* i. m. Történelmi Lapok, 1876. 582., tévesen ápr. 2-ra keltezte azt.
 11. Valisora felégetésére l. Simonffy József őrnagy 1849. ápr. 15-i jelentését, MOL HM ált. 1849: 10 190. a 27. honvédszázalaj maradékának érkezésére és Bem utasítására l. Csutak jelentéseit, MOL OHB 1849: 5870. és HM ált. 1849:10 408. A Boica elleni expedícióra l. *Hegyesi*, Hazánk V. 152–154., 229–235. Csutak jelentését, MOL OHB 1849:5868. és *Baternay* i. m. Történelmi Lapok, 1876. 582.

12. Drágos küldetésére és békeakciójára I. *Kemény Gábor*: Nagy-Enyednek és vidékének veszedelme 1848–49-ben, Pest, 1863. 217–235. *Hegyesi Márton*: Bihar vármegye 1848–49-ben, Nagyvárad, 1885. 148–151., *Szilágyi Farkas*: Alsófehér vármegye 1848–49-ben, Nagy-Enyed, 1898. 303–312., *Jancsó Benedek*: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota, II. k. Bp., 1899. 727–741., *uő*. Szabad-ságharcunk és a dako-román törekvések, Bp., 1895. 130–144. *Deák Imre*: A száműzött Kossuth I. k. Bp. é. n. 200–205. I. *Tóth Zoltán*: Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848–1849-ben. In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára, II. k. Bp., 1952. 327–330., *uő*. Kossuth, Drágos és Papfalvi. In: *uő*. Magyarok és románok. s. a. r. *Csatári Dániel*. Bp., 1966. 317–339. *Miskolczi Ambrus*: Roumanian–hungarian attempts at reconciliation in the Spring of 1849 in Transylvania. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Tomus XXI. Bp., 1981. 61–81. *Silviu Dragomir*: Tratativele romane-maghiare din vara anului 1849, Cluj–Kolozsvar, 1947., *Varga János* Fogalmazvány, tisztazat – eredeti, másolat. Egy 1849-i kormányzóri irat viszontagságai. Levéltári Közlemények, 1982(1). 95–109., *Spira György*: A túlparóló ismét megszólaló Ioan Drágos. In: *uő*. Jottányit se a negyvennyolcból., Bp., 1989. 241–271. A népszerű feldolgozások közül kiemelendő Hanák Péter, Miskolczi Ambrus és Szász Zoltán beszélgetése, Abrudbánya 1849. In *Hanák Péter szerk.* A Dunánál, Bp., 1982. 65–72., *Száz György*: Erdély múltjáról jelenidőben, Bp., 1988. 313–332. – A román nemzetiségű képviselők akciója I. I. *Tóth*: Kossuth. Drágos és Papfalvi... 324–330. és *Hunfalvy Pál*: Napló 1848–1849. S. a. r. *Urbán Aladár*. Bp., 1986. 266–267. Drágosra és a köröskisjenői zsinatra I. *Miskolczi Ambrus*: Egyház és forradalom. A köröskisjenői ortodox román egyházi zsinat 1849. Bp., 1991. Drágos szerepe április 14-én és a neki szóló rendelet: KLÖM XIV. 873. és 889–890. *Spira György* szerint Drágos már ekkor kérte Kossuthot arra, hogy küldetése idejére hirdessen fegyverszünetet. Megállapítását Kossuth 1849. július 5-én Simonffy József alezredeshez írott levelére alapozza, közli *Deák*: 1848 395–397., KLÖM XV. (Szerk. *Barta István*, Bp., 1955.) 662–664. és *Kossuth Lajos*. Írások és beszédek 1848–1849-ből. S. a. r. *Katonna Tamás*. Bp., 1987. Kossuth valóban azt írja, hogy Drágos akkor kérte őt erre, amikor „lejelőbb nálam jelenté magát avégett, hogy az oláh lázadásnak lecsillapítását saját merényletére megkísérteni óhajta”; ám a levél további részeiből úgy tűnik, hogy erre a kérésre Kossuth és Drágos április 26-i találkozásán került sor. Ugyanis Kossuth arról ír, hogy miután kijelentette, nem hajlandó fegyverszünetet adni, megfogalmazta feltételeit a megbékélés ügyében. Ezt pedig – mint április 14-i leveléből kiderül –, ekkor nem tette meg, nem akarván megkötni a magyar fél kezét; április 26-án viszont valóban megfogalmazta feltételeit. A levél azt követő passzusa: „A szerencsétlen Drágos ezzel elmenvén a lázadók közé, kik neki jóakaratiért orgyilkolással fizettek, ismét fegyverszünetre, az amnesztia magyarázatára, alkudozásra szólított fel, mire úgy mint előbb, s úgy neki, mint Hatvaninak, tudokra adám, hogy én alkudozásokba, fegyvernyugvásokba, maü gyaratokba nem ereszkedem, s Drágos eljárása miatt a hadi operációknak gátot vetni nem engedek”. Ez az utalás pedig egyértelműen Drágos május 2-i levelére vonatkozik, amit Kossuthal való április 26-i tárgyalása után írt.
13. Drágos érkezésére I. Sántha György 1849. ápr. 26-án Csányhoz írott jelentését, közli *Hegyesi*, Hazánk V. 75–76. Drágos levelét Iancuhoz közli *Dragomir* II. 105–106., magyarul részleteit közli I. *Tóth*: Kossuth, Drágos és Papfalvi 325–326. Drágos és Sántha levélváltását közli *Hegyesi*, Hazánk V. 73–74., csak Drágos levelét *Hegyesi*: Bihar 331. és *Dragomir* II. 253. *Spira György* szerint Drágos levele ápr. 20-án kelt; ezt *Hegyesi*: Bihar vármegye c. kötetének publikációjra alapozza. *Hegyesi* másik közlése és *Dragomir* viszont az ápr. 21-i dátumot viseli, s ez a dátum olvasható a levél másolati példányán is, MOL Hodossy-ir. 6. doboz.
14. Csutak nyilatkozata: *Hegyesi*, Hazánk V. 73. Ápr. 19-i levele az OHB-hoz, MOL OHB 1849:6057. Jellemző, hogy maga Ribiczei ápr. 5-én javasolta Zaránd megye alispánjának, id. Ribiczei Ferencnek: a megye kérje az OHB-tól, hogy Csutak helyébe Liptay századost nevezzék ki, s ezt a javaslatot az bizottmányi ülés határozattá is emelte. *Hegyesi*, Hazánk IV. 796. és V. 67–69. Csutak ápr. 17-i jelentése. MOL OHB 1849:5870. Bánffy parancsa. MOL HM ált. 1849:13 379. Csutak ápr. 16-i jelentése: MOL OHB 1849: 5868. Csutak ápr. 20-i kiáltványát I. Közlöny, 1849. ápr. 27. No. 90. A kiáltványt némileg áttízlálva

- és jelentősen rövidítve közli, ápr. 21-i dátummal: Újabb kori ismeretek tára, I. k. Pest, 1850. 15. és ugyanezt a változatot fantáziaszülte befejezéssel *Csutak* 86–87. A HM utasítása MOL HM ált. 1849:13 379.
15. Az április 25-i dátumot adja meg Iancu jelentése, *Moldován* I. 448. és Franz Ivanovich százados 1849. októberi összefoglaló jelentése, közli *Dragomir* I. 177., és egy rövidebb változatát némileg szabad magyar fordításban *Bányay Árpád*: Adalék a zarándi harcokhoz. Hazánk, III. k. 389. Iancu jelentésében azonban van néhány dátumbeli tévedés, Ivanovich pedig maga is bevallja, hogy nem volt jelen az eseményen, csak utólag értesült róla. Ivanovich úgy tudja, hogy Drágos 23-án érkezett Mihelénybe, s ekkor küldött meghívót Iancunak. Iancu jelentése szerint Drágos április 19-i levelét ő is, Buteanu is 23-án olvasta. Ez – mint Drágos ápr. 21-én Sánthának írott leveléből is kiderül – téves. Drágos említett levele szerint Iancu és Buteanu maguk jelölték ki az alkudozás helyét és idejét. Ha ez Mihelény volt, s Drágos oda ápr. 23-án megérkezett, semmi értelme nem volt annak, hogy várossák. A mihelényi találkozót egyébként ápr. 23-ra (igaz, Dobrára) teszi egy 1850-es magyar leírás. *Szilágyi Sándor*: Emlékezés hazámra. (Erdély vérmappajból). Abrudbánya. In uő. szerk. Magyar emléklapok 1848 és 49-ből. I. k. Pest, 1850. 159. (Egy állítólagos 1849. júniusi levél töredéke). Maga Iancu is ápr. 24-én az ellenséggel már megkezdett alkudozásokról ír a „legközelebbi cs. kir. hadtest parancsnokságához” írott levelében. *Dragomir* II. 254. Drágos beszámolója: *Hegyesi*, *Hazánk* V. 75. és *Hegyesi*: Biharvármegye 333–334. *Csutaké* i. m. 66–74. Csutak adatainak megbízhatatlanságára jellemző, hogy azt állítja, már ápr. 22-én elindultak Drágossal Debrecenbe. A napiparancsokat l. uo. 181–184. Csutak emlékiratai a legtöbb kritikával *Varga János* kezelte, de a napiparancsok hitelességét ő is elfogadja 103. akárcsak *Spira György* i. m. 244. Csutak ápr. 21-i dátummal közölt napiparancsában az is áll, hogy a nyolc napot utazásra, s serege legtovább eső különítményeinek megszemlélésére is fogja fordítani; ehhez képest a napiparancs kiadása után három nappal már útban volt Debrecen felé. Sántha beszámolója: *Hegyesi*, *Hazánk* V. 311–313.
16. Csutak ápr. 24-i nagyhalmági áthaladására l. Reindl Gusztáv Reviczky-csapatbeli főhadnagy ápr. 27-i bizonyítványát, *Hegyesi*, *Hazánk* V. 149. Drágos szekerének feloldására l. ápr. 25-én Sánthához írott levelét, uo. 75. és *Hegyesi*: Biharvármegye 333–334. és Kossuthnak szóló ápr. 28-i levelét, MOL OHB 1849:6360. Kossuth bejelentése: KLÖM XV. 134. Kossuth utasításai Reviczkynek, Csanádynak és Sánthának: uo. 142–144. az utóbbi *Hegyesi*, *Hazánk* V. 148–149. Eredeti tisztázata Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban OSZK Kt.) Analekta 10 933. A Drágosnak szóló utasítást l. KLÖM XV. 136–139., és legújabban *Kossuth–Katona* 409–414. Az eddigi kiadásokat felsorolja *Spira* i. m. 265–266., kritikai elemzésüket adja *Varga* i. m. 95–100. Német fordításban közli *Dragomir* I. 336–341. A Simonffyhoz írott levél kiadásait l. a 12. jegyzetben. *Csutak* beszámolója i. m. 74–75. Drágos ápr. 28-i levele MOL OHB 1849:6360. Ápr. 30-i kisjenői tartózkodása: MOL H 62. Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium, debreceni iratok 1849: 618. Május 2-i levelét közli és annak indokait alaposan elemzi *Spira* i. m. 248–251. A tárgyalásokra l. uo. 251–253. és 268–269.
17. A havasok körüli őrvonalra l. *Kővári László*: Erdély története 1848–49-ben, Pest, 1861. 226–227., *Lászlófalvi Velics Károly*: Jegyzetek az 1849-ik évi eseményekről. 1848–49. Történelmi Lapok, 1895. 46–47. és Kővári nyomán *Orbán Balázs*: Torda város és környéke. S. a. r. *Katona Tamás*. Bp., 1986. 526–533. A havasi hadjárat nehézségeit plasztikusan leírja *Czetz*: Bem erdélyi hadjárata 139–142. és *Kemény Gábor* i. m. 208–213. Simonffy beszámolóját közli *Dragomir* II. 242–244. *Miskolczy Ambrus* hivatkozik a Debrecenben kidolgozott haditervre, amelyet a HM 1849. március végén áttett az OHB-nak. Az általa hivatkozott iktatókönyvi bejegyzésből úgy tűnik, hogy ez Simonffy terve volt, amit a HM egyszerűen átküldött az OHB-nak: „Hadügyminisztérium közli Simonffy őrnagy jelentését az erdélyi határvidéken tapasztalt ellenséges mozgalmakról, s javaslatát a Jánk féle rablócsoporthoz miként lehet megsemmisítéséről”. i. m. 72. és 80. MOL OHB-iktatókönyvek, 1849:3891. Mészáros hadügyminiszter véleménye egyébként az volt, hogy amíg Gyulafehérvár a cs. kir. csapatok kezén van, nem lehet felszámolni a román felkelőket, csak ha azok élelemben és lőszerben hiányt szenvednek. Amíg ez megtörténhet, honvédekkel, és nem szabadcsapatokkal kell megszálltatni az erdélyi szorosokat. MOL OHB 1849:4165.

18. Csutak indoklása: MOL OHB 1849:3709., Sántháé *Hegyesi*, Hazánk IV. 715–716. (Az idézet az utóbbiból). Csutak márc. 18-i levelét l. előbb, ápr. 4-i levele MOL OHB 1849: 5383. Bem márc. 16-i levele uo. 1849:7736. Kossuth válasza: KLÖM XIV. 694–699. Bem terveire és csapatainak mozgására l. Kossuthnak írott leveleit, közli őket francia eredetiben és magyar fordításban Petőfi Sándor összes művei (továbbiakban PSÖM) VII. k. S. a. r. *Kiss József, V. Nyilassy Vilma és H. Törő Györgyi*. Bp., 1964, 531–534. és 605–607. Bem terve az volt, hogy a hátszegi völgyet és Déva vidékét úgy tisztítja meg „az oláh csordáktól, kik e környéket nyugtalaníták”, hogy szétszórja százlóaljai, s „pusztán elmenetünk által” söpri ki azokat. uo. 613. Bem parancsának ápr. 11-i érkezésére l. Csutak másnapi jelentését, MOL HM ált. 1849:10 408. Az előző napi jelentés a HM tábornoki osztályához került, és az válaszolt reá. Az ápr. 17-i választ l. MOL HM ált. 1849:13 379. Bánffy utasítását l. uo. Csutak ápr. 16-i jelentése, MOL OHB 1849: 5868. Kossuth levele Bemhez KLÖM XIV. 862–863., vö. uo. 857.
19. Csány fellépése Sántha ügyében: MOL OHB 1849: 5966. és 6576. Kossuth május 7-i utasításait l. KLÖM XV. 232–233. Sántha rehabilitálására l. uo. 261–263. és *Hegyesi*, Hazánk V. 311–314. – A HM már korábban lefolytatott egy vizsgálatot Csutak és Sántha ügyében. Ennek anyagát l. MOL HM ált. 1849:7825., 9864. és 10 190. Ez utóbbi helyen található Simonffy őrnagy ápr. 15-i jelentése, amelyben úgy vélte, Zaránd megyében csak katonai hatalom működhetik az állandó támadások miatt; s ezért ismét javasolta „ezen oláh csapatot Abrudbánya felé Bánffyhunyadról megtámadni, mert ha az erdő megszökdül, azt kiirtani csaknem lehetetlen lesz”, Egy ilyen támadás lehetőségéről írt április 10-én Vasvári Pál is, Pesti Hirlap, 1849. május 1. No. 277. és Esti Lapok, 1849. ápr. 23.
20. Bem utasítása MOL HM ált. 1849: 13 379. Bem felelősségét ennek alapján először *Miskolczy Ambrus* vetette fel, Roumanian–Hungarian attempts 72. Bánffy ápr. 29-i utasítása uo. Csutak visszaérkezett bizonyítja Drágos uo. található levelén olvasható láttamozása. Az aradi cs. kir. haditörvényszék előtt tett szeptember 17-i vallomása szerint április 29-ig volt a dandárnál, a trónfosztás hírére véte adta be lemondását, és mint foglyot kísérték Debrecenbe, ahová május 1–2. körül érkezett meg. Néhány oldallal odébb azt írja, hogy május 4-től aug. 13-ig volt ott. HL Abszolutizmuskori iratok, Aradi cs. kir. rendkívüli haditörvényszék, 1138. csomó 23324. 190. és 192. f. Május 7-i érkezését bizonyítja a debreceni téparancsnokság bejelentkezési naplója, HL 48–49. 28409. „Csutak Kálmán őrnagy Zaránd megyéből, a kormánybiztosi s köztemi vizsgálat végét”.
21. Hatvanira l. *tölem*: Hatvani Imre és szabadcsapata szervezése. Hadtörténelmi Közlemények (továbbiakban HK) 1992/1. Konzervatív vezérszónoksága és váltóhamisítási ügye: Pesti Hirlap, 1848. márc. 16. 220. o. és *Hunfalvy* 305. Röpirata: Szózat az oláhraj ügyében, Pest, 1848. Működése az Egyenlőségi Társulatban: MOL H 15. Belügyminisztérium. Rendőri osztály 23. doboz. b. fasc. Az Országos Rendőri Hivatal napi jelentései, No. 42., 48., 55. 1848. szeptember 8-án szerepelt a Társulat által meghirdetett „honvédi sereg” tisztikarában, mint Perczel „fővezér” segédje. Nép-elem, 1848. szept. 10. No. 61. A szabadcsapat szervezésére l. MOL HM ált. 1849: 5786. MOL OHB-iktatókönyvek, 4. k. 1849:139. és 258. A Vasvárral való együttműködésre és szakítá-sukra l. MOL HM ált. 1849:5093. és 10 405., HL 48–49 11/313. és 52b–27. és *Bene János–Takács Péter*: Források Vasvári Pál életéhez, Tiszavasvári, 1989. 125–127. A csapat körüli botrányokra l. MOL OHB 1849:2871., 3249. HM ált. 1849:6796., 6862, 7837., 7901., 9073., H 84. Hadügyminisztérium. Igazságügyi osztály, 5. doboz. No. 2438. (továbbiakban HM Iü.) és *Hegyesi*: Biharvármegye 146. A csapat létszámára: MOL HM ált. 1849:7820. Az őrnagy kinevezés elmaradására: MOL HM ált. Iktatókönyvek 1849:6147., K 57. Belügyminisztérium. Honvéd segélyalap, 1867:910. (továbbiakban BM Hv. sa.) Ezúton mondok köszönetet *Bona Gábornak*, aki felhívta figyelmemet erre az okmányra. MOL OHB 1849:3491. és KLÖM XIV. 684. A kinevezés elmaradásáról Nyáry elbeszélése alapján tájékoztat *Hunfalvy* 304–305. Hatvaninak az OHB 1848. dec. 18-i rendelete alapján őrnagy ellátmány járt, de rang nem. KLÖM XIII. 796. Hatvani ennek ellenére már jan. 14-én őrnagy egyenruhát hordott. Alföldi Hirlap, 1849. jan. 16. 18. o. Az első két század útbaindítására, létszámára és működésére l. MOL HM ált. 1849:5094., 5972., 6897., Pogrányi Sándor százados márc. 13-i és Hatvani márc. 27-i levele Hodossynak, MOL Hodossy-ir. 5. doboz d. sz. és OHB 1849.4074. A 3.

- század kiindítása: MOL HM ált. 1849:7904. és Hatvani márc. 27-i jelentése Hodossynak, MOL Hodossy-ir. 5. doboz. az utolsó három század kiindulására l. Hatvani és Hidassy Elek ápr. 5–6-i leveleit Hodossyhoz, uo. 6. doboz. A negyedik század ápr. 17-ig történt megérkezésére mutat, hogy a Hidassy levelét író írrok kézírása legközelebb Csutak ápr. 17-i levelén tűnik fel. MOL OHB 1849:5870. Az utolsó két század bevonulása és felszereltsége: MOL HM ált. 1849:11 359–11 360. és Csutak 62–63. Csutak elégedettsége az első három századdal. MOL OHB 1849:5868. A zászlószentelés: MOL OHB 1849:6243. és HM ált. 1849:11 790.
22. Hatvani febr. 21-i levelét közli *Bene-Takács* 125–127. Márc. 2-i és 8-i levelei: MOL HM ált. 1849:5094. és 6897. Vasvári felfogására l. febr 12-i Honpolgári szózatát, közli *Rózsa György–Spira György*: Negyvennyolc a kortársak szemével, Bp., 1973. 306. Hatvani ápr. 26-i levelét tévesen Csutaknak tulajdonítva közli *Dragomir* II. 106–107. Hatvani szerzőségére l. *Deák*: A száműzött Kossuth I. 201. és 370. o. 277. jz., újabban *Miskolczy Ambrus*: Roumanian–Hungarian Attempts... 72. és *Spira* 265. o. 9. jz. Drágos május 2-i levelét l. uo. 250–251. Hatvani május 3-i levele Sánthához *Hegyesi, Hazánk V.* 150. Drágos levele Hatvanihoz MOL HM ált. 1849:13 379. A Vécsey-hadtest Bem alá rendelését l. KLÖM XV. 114.
23. Bihari figyelmeztetésére l. a Pesti Hirlap 1849. június 13-i számában „több szava bevehető abrudbányai menekültek” beszámolója alapján megjelent tudósítást. Ennek a tudósításnak a kivonata később szó szerint megjelent *Szilágyi Sándor*: A magyar forradalom férfiai 1848/9-ből. 2. átdolgozott kiadás, Pest. 1850. 159–162. A korábbi irodalom ezt a beszámólót csak Szilágyi Sándor kiadásában használta, s ezért meglehetősen óvatosan hivatkozott rá. l. *Kemény Gábor* 249. E tudósítás azért is fontos, mert időrendben megelőzi mind Lancu és a többi prefekt jelentését, mind az első magyar összefoglalókat (Czetz, Kővári). Hitelességét bizonyítja az is, hogy Bihari május 3-án valóban Brádon volt, *Hegyesi, Hazánk V.* 151. Bem „öntudatlan” felelősségére l. *Spira*: A nemzetiségi kérdés 136. A 27. zászlóalj kiindítására mutat, hogy május 8-án 921 főnyi létszámmal. Jaszich parancsnoksága alatt már Freidorfon volt, MOL P 876. A Gyaló-kay-család levéltára. 2. kötet. 1848–49. No. 12. Hatvani jelentését l. Közlöny, 1849. május 18. No. 108., újraközli *Koós Ferenc*: Hatvani, Janku, Axente és Bálint prefekték között történt ütközetek 1849. május hó 7., 9., és 11-én. 1848–49. Történelmi Lapok, 1896. 176. Eredetileg iktatva MOL OHB-iktatókönyvek, 1849:6997. Az iktatószám alapján hivatkozunk rá *Dragomir*: Tratatívele (12. jz.) 12. o. 16. jz. A 27. honvédszászlóalj körüli huzavonára l. *Hegyesi, Hazánk IV.* 618–691., 631. és HL 48–49. 181.
24. Kossuth felelősségét először *Klapka György* vetette fel: Memoiren von Georg Klapka April bis Oktober 1849. Leipzig, 1850. Eszerint Hatvani úgy értesítette Kossuthot, hogy Drágos és a románok áruláson törnek a fejüket. Ezért engedélyt kért Kossuthtól, hogy a románokat megtámadhassa. „A helyzetet a magyarokra nézve oly kedvezően festette, és a bekövetkező eredményt oly fényesnek tüntette fel, hogy Kossuth, hitelt adva jelentéseinek, parancsot adott neki a támadásra. Hatvani, így hívták ezt az elvakult parancsnokot, előrenyomult Abrudbánya ellen, dacára azon hadügyminisztériumi rendelkezésnek, mely megiltott neki minden támadást Abrudbánya ellen, míg az alkudozások be nem végződnek”. 45–46. Kossuth május 11-i utasításának és az események kronológiájának ismeretében Kossuth közvetlen felelősségét az első támadásért először *Jancsó Benedek* cáfolta: A román nemzetiségi törekvések... II. k. 741–743. *Kemény Gábor* szerint Hatvanit az OHB azért küldte Zárándba, mert Bem sikereit és önállósulási törekvéseit általa akarta ellensúlyozni, „ki Bemtől független legyen, ki működéséi ellen kész legyen fellépni, és ha népszerűsége, katonai híre tehet szert, a szeretett táboroknak szertelen katonai nimbuszát ellensúlyozhatja”. Nagyenyed és vidékének veszedelme... 231–232. Klapka és Kemény adatait kombinálta [*Salamon Ferenc*]: Magyarország 1849-ben és 1866 után, Pest, 1869. 97–98. – Kossuth május 11-i levele és Hatvani május 6-i levelének tartalma: KLÖM XV. 273–274. Hatvani levelének tartalmával kapcsolatban érdemes az, amit a Kossuthal nem nagyon rokonszenvező Stein Miksa ezredes, a gyulafehérvári ostromsereg, ill. 1849. augusztus 7. után az erdélyi hadsereg parancsnoka írt augusztus 9-én Axente Sever román prefektnek. „Hatvani, aki nem őrnagy, hanem csupán szabadcsapatparancsnok volt, katonai rang nélkül, amit ő okosan állított magáról, hogy magát

egyik joghatóság alól egy másik alá menekítse, megfenyegetett Drágostól, hogy zsványosságaiért feljelentetik. Bosszúvágytól fűtve, hamis dokumentumokkal megtevesztette Kossuthot, és míg Drágost, mint árulót mutatta be, aki csak időt nyerni törekszik, kijelentette, hogy lehetőség van egyetlen rajtaütéssel bevégezni a harcot. Kossuth azt hitte, hogy Drágos félrevezette és elárulta, s engedélyezte Hatvani előnyomulását”. Szerdahely, 1849. augusztus 9. Közli: Die Romanen der österreichischen Monarchie, II. füzet Wien, 1850. 215–216. o. Hatvani és Drágos ilyen jellegű konfliktusára azonban nincs más adatunk; ezért valószínűnek látszik, hogy Hatvani Drágos eljárását csupán eredménytelennek, de nem tudatos árulásnak, ellenben a katonai fellépést gyors sikert hozónak állította. Bem és a megbékélés: PSÖM VII. 608–609. és 620. – Kossuth felelősségével kapcsolatban ki kell térnünk Franz Ivanovich százados 1849 októberi jelentésére is. Eszerint „A később fogságba jutott lázadó Bistak Mihály vallomása szerint a lázadók parancsnoka, Hatvani, Brádon május 5-ről 6-ra virradólag Abrudbányáról egy levelet kapott. Bistak nem tudta, hogy mi volt annak tartalma, és ki írta azt Hatvaninak, csak annyit adott elő, hogy erre május 6-án reggel a lázadók megkezdték menetelésüket Abrudbánya felé.” Dragomir II. 178., az eredetitől, némileg eltérő fordításban Bányay, Hazánk III. 390. *Gyalókey Jenő* szerint „Hatvani május 5-ről 6-ra virradó éjjelen levelet kapott egy Kossuthhoz kétségtelenül nagyon közel álló egyéntől, amelyben arra bízta az illetőt, hogy támadja meg az oláhokat, mert az alkudozásnak úgyse lesz semmi eredménye”. Hatvani ezután kezdte meg támadását. [*Gyalókey Jenő*]: Hatvani Imre jelentése az oláhok ellen intézett támadásáról (1849. május 19.) HK 1929. 511. és uő. Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán, Bp., é. n. 20. A két előadás nagyon hasonló egymásra, ám *Gyalókey* nem veszi figyelembe, hogy Ivanovich előadásában *Abrudbányáról* érkezett levélről van szó. *Gyalókey* félreértelmezésének forrása valószínűleg *Gelich Rikárd*: Magyarország függetlenségi harcza 1848–49-ben, III. k. Bp., é. n. *Gelich* bizonyíthatóan ismerte Ivanovich jelentésének Bányay által publikált szövegét, de az ominózus levélre először – az Abrudbányáról történt érkezés említése nélkül – úgy hivatkozott, hogy annak „*trója és tartalma mind e mai napig ismeretlenek*”, utóbb pedig azon kérdésre, hogy „ki okozta mind e szerencsétlenségeket”, így válaszol: „*Ezt sejtteni lehet ugyan, de bizonyosan kimondani nem.*” (kiemelés *Gelichtől*) 104. és 107. A csúsztatást tehát *Gelich* követte el, s *Gyalókey* csak levonta a – téves – következtetést. Az Ivanovich-féle változat inkább *Rákosi József* abrudbányai polgár kései emlékiratával mutat rokonságot, amely szerint Hatvanit két, 1849. februárja óta Abrudbányán fogságban lévő, de Drágos közbenjárására szabadon engedett menekült szólította fel Abrudbánya megtámadására, előadva, hogy az ottani magyarság milyen veszedelemben van, ill. hogy az ottani magyarok nem bíznak Drágosban, és attól tartanak, hogy a románok tárgyalási készsége csak cselvetést takar. *Rákosi* szerint azonban a két volt fogoly Mihélynynél a menetgyakorlatot végző Hatvanival találkozott, s Hatvani ezek után egy hirtelen ötlettel vezettette vonult be embereivel Abrudbányára. *Rákosi* variációjának azonban ellene szól az, hogy Hatvani utasításról szól május 7-i jelentésében, s amikor május 6-án a két említett menekülttel találkozott, azok legfeljebb megerősíthették előnyomulási szándékában, de semmi esetre sem okozhatták ezt a szándékot. *Rákosi József*: Abrudbánya és Zalatna szomorú napjai 1848 és 1849-ben, Közérdek, 1891. 37. szám és ennek nyomán *Szilágyi Farkas* 311.

25. A HM élén beállott változásokra I. *Gelich* III. 359–367., KLÖM XV. 15–16., 36. és 68. A változások időpontjára következtetni lehet még a HM tábornoki osztályának nfiissziseiből.
26. A zarándi dandár ápr. 1-i harcrendjét közli *Hegyesi, Hazánk* IV. 784. A harcrendet egyszerűsítettük és egyértelműbbé tettük. Csanády szabadcsapatának érkezésére és létszámára I. uo. 779. A 27. honvédszázlój és a többi csapat ápr. 11-i érkezésére MOL OHB 1849:5870. és HM ált. 1849:10 408. A Hatvani-szabadcsapat négy századára a 21. jz.-et. A 27. honvédszázlój és a vele együtt érkezett csapatok elvezénylésére I. a 23. jz.-et. A német légió 5–6. századainak szóló parancsra I. HL 48–49. 25/159., 521. és 5091. és MOL HM ált. 163. d. 1849. ápr. 27. 2200B. Május 8-i belényesi tartózkodásukra I. HK. 26/307. és *Gyalókey*: Hatvani... HK 1929. 315.
27. A Hatvani rendelkezésére álló erők harcrendjénél, így a 16. honvédszázlójnál és a tűzérségnél részben az ápr. 1-jei létszámokat adtam meg. A lovasság utolsó létszáma a

márc. 11-i harcrendből való. MOL HM ált. 1849:7825. A német légiós századok létszámait l. HL 48–49. 30534–535–536. Ez nem különbözik jelentősen a többi, ebből az időből származó létszámadattól, uo. 21/335., 22/153., 50/100. A Csanády-szabadcsapat létszámát l. uo. 25/394. Reviczky szabadcsapatáé MOL Hodossy-ír. 6. doboz, május 17. A Hatvani szabadcsapatéra l. a 21. jz.-et. A kikülönített 142 főnyi századra l. MOL MH ált. 1849:18 875. és 19 785., 1848–49. Történelmi Lapok, 1895. 128. Az Abrudbányára bevonuló erők összetételére l. Hatvani hadijelentését (23. jz.) és *Bölöni Mikó Samu*: Zalatna és Abrudbánya pusztulása 1848/49-ben. – szemtanú egykorú kéziratból leírta és előszóval ellátta *Marjalaki Kiss István*. Bp. é. n. (1921 körül) 45–48., *Csorba Simon* naplója, OSZK Kt. Quart. Hung. 2585. *Gyalókey*: Hatvani... HK 1929. 512. Az eddigi irodalom adatai a következők: Pesti Hirlap, 1849. jún. 13. (800 fő, ebből 400 lőfegyverrel, ezt megerősíti Hatvani Czetznek küldött hadijelentése, MOL OHB 1849:7272.) Honvéd, 1849. május 28. (900 fő), *Baternay*, Történelmi Lapok, 1876. 585. (900 fő), *Bölöni Mikó* 45. (1100 fő, részben lándzsával), Iancu és Axente Sever (1400 fő) *Moldován* I. 454. és 502., *Czetz* 1500 fő, ebből 800 a Hatvani-szabadcsapat, ebből 400 lőfegyverrel; *Czetz* azonban összekeveri a két támadást), német kiad. 304–305., magyar kiad. 148.; Ivanovich jelentése, *Dragomir* II. 179. és *Bányay*, Hazánk III. (1200 fő, 3 ágyú); [*Wilhelm Ramming*]: Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849. Pesth, 1850. 482. (4–500 fő); Czernoewicz őrnagy 1852. júl. 4-i összefoglaló jelentése, *Dragomir* I. 264. (300 fő és néhány ágyú; Czernoewicz azonban összekeveri Hatvani támadását Kemény Farkas 1849. júniusi offenzívájával; az utóbbiban részt vevő magyar erőket 3000 gyalogosra, fél század huszárral és 9 ágyúra teszi); [*August Heydte*]: Der Sommer-Feldzug des Revolutionskrieges in Siebenbürgen im Jahre 1849., Leipzig, 1863. 44. és 46. (1600 fő, 3 ágyú); *Rákosi József*, Közérdek, 1891. 37–38. sz. (8–900 fő, 3 ágyúval, ebből 4 század Hatvani-szabadcsapat, 1 század német légiós, 1 század „vörös csákós gyalog”, 1 század tót honvéd, 2 század bihari nemzetőr és néhány huszár; a vörös csákós gyalogok a Hatvani-szabadcsapat tervezett lovascsapatának tagjai voltak, l. erre MOL HM ált. 1849:5094. A tót honvédek a 16. zászlóalj katonái voltak.) A létszámadatokkal kapcsolatban kételyre ad alkalmat, hogy *Rákosi* nem említi a Reviczky-csapatot, a 2 század bihari nemzetőr pedig bizonyára téves adat, hiszen a nemzetőröket Csutak már március végén hazaküldte. *Rákosi* és Scharschmidt György bányabíró adatai alapján *Szilágyi Farkas* 312. (2 század honvéd, 1 század német légiós, 1 század nemzetőr, néhány Württemberg-huszár és 3 ágyú, összesen 900 fő.) *Szilágyi* adatai itt teljesen megbízhatatlanok, ő ugyanis sem a Reviczky-, sem a Hatvani-szabadcsapat századairól nem tud; a Württemberg (6.) huszárezred katonák jelenléte bizonyíthatatlan, akárcsak a bihari nemzetőröké. A feldolgozások adatai is ugyanezt az ellentmondásosságot tükrözik. *Kemény Gábor* 237. (1400–1500 fő, 3 ágyú), *Kövári* 229. (1500 fő, 4 ágyú); *Szeremlei Samu*: Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről, Pest, 1867. II. k. 146. (1400 fő, 3 ágyú); *Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben, 2. kiad. Bp. é. n. III. k. 262. (1500 fő); *Hegyesi*: Biharvármegye 150. (1400–1500 fő, 3 ágyú); *Gelich* III. 104. (610 fő Hatvani-szabadcsapat, 2 század német légió, fél század huszár, 3 ágyú); *Breit József*: Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története, 2. kiad. III. k. Bp., 1930. 27. (1500 fő); *Jancsó Benedek*: A román nemzeti törekvések... II. k. 736. (1200–1500 fő); *Márki Sándor* – *Bekics Gusztáv*: A modern Magyarország (1848–1896). *Szilágyi Sándor* szerk. A magyar nemzet története X. k. Bp., 1898. 310. (1500 fő, 4 ágyú). – Mint a fentiekből kiderül, az eddigi irodalom inkább a román adatokat fogadta el. Ezen nem lehet különösebben csodálkozunk, mert Iancu és Axente emlékiratai már 1850-ben németül is napvilágot láttak, s megállapíthatóan ebből dolgozott Heydte is, akinek a munkája viszont Gelichnek és Breitnek szolgált forrásul. Itt érdemes néhány szót szólni a források leszármazásáról. Időrendben az első a Pesti Hirlap 1849. június 13-i beszámolója. Ez utóbbit újraközölte *Szilágyi*: A magyar forr. férfiai. *Czetz* ezt megállapíthatóan használta. *Czetz* munkájának vonatkozó részét átemelte a Die Romanen der österreichischen Monarchie (Wien, 1850) c. kiadvány 2. füzeté, amelyben Iancu, Axente és Balinte jelentéseinek német szövege megjelent. A prefektek jelentéseit időrendben megelőzi Ivanovich jelentése; Iancu, vagy az ő jelentését végleges formába öntő Ioan Maiorrescu ezt megállapíthatóan használta. Az 1850 után megjelent munkák szerzői tehát közvetve vagy közvetlenül már mindezeket a forrásokat használhatták. Ivanovich jelenté-

- sének magyar fordítását megállapíthatóan utoljára *Gelich* használta; a közlés – érdekes módon – elkerülte mind *Jancsó Benedek*, mind *Szilágyi Farkas* figyelmét. *Szilágyi Farkas* viszont már használta *Rákosi Józsefnek* a Közérdek című lap 1891. évfolyamában megjelent emlékezéseit. *Rákosi* azonban kimutathatóan használta Iancu jelentését és *Kővári* munkáját; emlékezései tehát – mint ez az Abrudbányára bevonult sereg összetételének rekonstruálásánál is kiderült, erős kritikára szorulnak.
28. Hatvani kiindulására I. hadijelentését (23. jz.) és MOL OHB 1849:7272. Abrudbányára érkezése: *Csorba Simon*, OSZK Kt. Quart. Hung. 2585., *Bölöni Mikó* 44–45., *Rákosi József*, Közérdek, 1891. 37. szám. – *Csorba* emlékezéséről megjegyzendő, hogy minden adata hitelesnek tűnik. Ugyanakkor a szerző azzal fejezi be, hogy a második abrudbányai expedíció után „ott ölték meg előbb 4 gyermekemet, összevagdalták őket, utánok meggyilkolták a nőmet, utána én levék az áldozat... A fia, kit elveszettnek képzeltek még először, azon fiú megmenekült, és most Kolozsvárt kereskedésben van, míg szülőim a sok félelem, a sok kín után gyermekeivel együtt meggyilkolták”. A zavarbaejtő befejezés ellenére elfogadtam *Csorba* adatait, mert egybevágnak a többi forrással, mind a résztvevő alakulatokra, mind a földrajzi adatokra, mind a kronológiára nézve.
 29. Az Abrudbányán történetekre I. a 27. jegyzetben felsorolt műveket. Drágos leveleit közli *Dragomir* II. 109–111. és *Spira* Drágos 254–255. Iancu és Balinte tanácskozására I. jelentéseiket, *Moldován* I. 454–455. és 534. Hatvani Kovácsnál: *Rákosi József*, Közérdek 1891. 37. szám. A május 7-én történetekre I. *Csorba Simon* és *Bölöni Mikó* 45. és 47., *Dragomir* I. 179. és *Bányay Hazánk* III. 391. Iancu az ütközetet május 8-ra teszi, *Moldován* I. 456.
 30. A május 8-án történetekre I. *Csorba Simon*, *Bölöni Mikó* 45–46. Iancu intézkedései: *Moldován* I. 456. *Axente* és *Munzáth* működésére I. *Moldován* I. 502–503., *Dragomir* I. 294. *Koós Ferenc*, 1848–49. Történelmi Lapok, 1896. 177–178. A május 8-án Verespatakon történetekre I. *Moldován* I. 456–457., *Bányay*, *Hazánk* III. 391. *Dragomir* I. 179–180. és *Hatvani* hadijelentései, május 9-ről, iktatva MOL OHB 1849:6996. alatt, kivonatos közlése *Közlöny*, 1849. május 18. No. 108. és *Koós Ferenc* i. m. 177. Az abrudbányai harcokra I. a fenti forrásokat.
 31. Dobra, Buteanu és a többiek befogatása, illetve a Crisanut nevű román polgár meggyilkolása körül sok a zavar a forrásokban Iancu szerint május 7-én tudták meg, hogy Dobrát és Buteanut felügyelet alá helyezték a magyarok, s több tekintélyes világi és egyházi személyt elfogtak. Azonban ugyanezt említi május 8-án is. Ivanovich szintén május 7-re teszi Buteanu, Dobra, Boieriu és a többiek befogatását. Hatvani azonban csak május 9-i jelentésében említi azt, igaz, meglehetősen bizonytalan datálással és név nélkül. *Bölöni Mikó* 47. egyértelműen május 9-re helyezi az eseményt. *Iffj. Kemény István* báró emléklapjai („A Fekete könyv”) Bp., 1903. 65. szerint erre a lépésre csak a Verespatakra kiküldött magyar csapat parancsnokának és Hatvani kíséretéhez tartozó huszárnak a lelövése után került sor; tehát legkorábban május 8-án. Ez látszik valószínűbbnek, hiszen Drágos jó lelkiismerettel nem írhatta volna azt Iancunak május 8-án, hogy térjen vissza Abrudbányára, mert nincs mitől tartania; ha attól kell tartania, hogy a levél vivője éppen ellenkező ténnyel értesíti Iancut. Ami Crisanut meggyilkolását illeti; Iancu csak annyit említ róla, hogy verespataki volt, és Hatvani saját kezűleg szúrta le. Az esetet 7-re teszi, akárcsak Ivanovich. Az esetet Verespatakra helyezi *Kemény István* azzal, hogy az illető román a magyar előcsapat parancsnokának lelövését helyeselte. *Bölöni Mikó* 48. szerint az illetőt május 9-én délután Abrudbánya piacán szúrta le egy magyar katona. A kortársi beszámolók tehát egyetlen ilyen esetről tudnak. Szintén egyetlen esetről tud *Rákosi József*, Közérdek, 1891. 38. szám. Szerinte az illető románt Hatvani utasítására vágták le. Az egy esetből kettőt csinál *Szilágyi Farkas* 313. Más románok tömeges lemészárlásáról csak Iancu és Ivanovich szól, propagandisztikus okokból. Ezeket az adatokat már *Kemény Gábor* 235. kétkedéssel fogadta, s valószínűleg nem is szolgáltak mást, mint hogy általuk némileg magyarázni lehessen az abrudbányai magyar polgári lakosság tömeges lemészárlását. Véleményem szerint tehát ez az eset is inkább 9-ére tehető.
 32. A május 9-én történetekre I. Hatvani május 9-i és 11-i hadijelentéseit, iktatva MOL OHB 1849:6995–6996. alatt, kivonatos közlésük *Közlöny*, 1849. május 18. No. 108. és *Koós*

- Ferenc*, 1848–49. Történelmi Lapok 177. és Czetz János tábornoknak Forró Elek ezredes május 12-i jelentésének kivonatát közlő levelét, MOL OHB 1849:7272. Ezenkívül Pesti Hirlap, 1849. június 13., *Csorba Simon*, *Böloni Mikó* 47–56., *Moldován I.* 457–460., *Bánnyay*, Hazánk III. 391–392., *Dragomir I.* 180–181., *Baternay*, Történelmi Lapok, 1876. 583. *Rákosi József*, Közérdek 1891. 38–39. szám, *Kemény István* 65–66., 68–70., a feldolgozások közül kiemelendő *Kemény Gábor* 237–241. és *Szilágyi Farkas* 314–371. – Drágos és Dobra haláláról Hatvani azt írta, hogy „Az oláh lázadók Drágos képviselő urat elfogták, alkalmasint vérszomjuk áldozata lett. Dobra, a lázadók egyik vezére, az utcán összevagdaltatták.” Ennek alapján *Irányi Dániel és Charles Louis Chassin* úgy vélte, hogy Dobrát a románok ölték meg, Buteanut és Vitianut pedig szintén ők vetették börtönbe Brádon. A magyar forradalom politikai története 1847–1849. Ford. *Szoboszlai Margit*. S. a. r. *Spira György*. Bp., 1988. II. k. 251. Ugyanígy félreértelmezte a jelentést *Jósika Miklós* is, Egy magyar család a forradalom alatt. 3. kiadás, Bp., 1897. III. k. 403. – Az abrudbányaiak közül elpusztultakról tájékoztat még Rákosi István levele, közli V. *Waldapfel Eszter*: A forradalom és szabadságharc levelestára, III. k. Bp., 1955. 426–428. Drágos halálára I. még *Spira*: Drágos 256–257. és *Jancsó*: A román nemzetiségi törekvések II. k. 739–741.
33. A német légió részvételére és az ütközetet követően történetekre I. Pesti Hirlap, 1849. jún. 13., *Baternay*, Történelmi Lapok 1876. 583., *Böhm Jakob*: A német légió szervezése és tevékenysége az 1848–1849. évi magyar szabadságharcban, HK 19702. 210–211., *Kathrin Sitzler*: Solidarität oder Söldnertum. Die ausländischen Freiwilligenverbände im ungarischen Unabhängigkeitskrieg 1848–49., Osnabrück, 1980. 77–87. Az iratokat I. HL 48–49., 26/307., 27/251., 27/271–272., 27/423., 27/452.; 50/90–92. (az elsőt az utolsó mondat kivételével közli *Gyalókey*: Hatvani HK 1929. 515.) és KLÖM XV. 423–424.
34. Kossuth május 10-i levelét közli KLÖM XV. 261–263. Beöthy Meszénáról: MOL HM ált. 1849:7825. Inczedy kinevezése uo. 1849: 14 026. Inczedy összeütközése Görgyeivel és Perczellel: uo. 1849. 4152. és HL 48–49. 16/74. Megjegyzendő, hogy Inczedy kinevezéséről értesülve Boczkó Dániel Arad megyei kormánybiztos is nemetszésének adott hangot, s helyette Kiss Pál ezredest javasolta. MOL H 12. Belügyminisztérium. Közösen kezelt általános iratok, 23. doboz 940B. (továbbiakban BM Közös)
35. Csány jelentését I. MOL OHB 1849:6576. A debreceni vélemények megváltozására I. *Miskolczy Ambrus*: Roumanian–Hungarian Attempts 75–76. Kossuth május 10-ei, Drágoshoz szóló levelének megszületését plasztikusan ábrázolja *Spira*: Drágos 257–259. Ezt és a Hatvanihoz szóló május 11-ei levelet közli KLÖM XV. 265., 273–274., csak az utóbbit *Jancsó*: A román nemzetiségi törekvések II. 741., Deák: 1848. 368., *Dragomir* II. 112. és *Kossuth–Katona* 425–426.
36. A Hatvaninak szóló figyelmeztetésekre I. Pesti Hirlap, 1849. jún. 13. és Kovách Ágoston kormánybiztos május 20-ai és 26-ai jelentéseit Kossuthnak, iktatva MOL OHB 1849: 7564. és 7584., az első MOL Belügyminisztérium. Rendőri osztály. 1849. I. kútfő 21. tétel (továbbiakban BM Rend.) a második MOL Belügyminisztérium. Országlati osztály. 1849. II. sorozat. 9. kútfő, 57. tétel. Hatvani május 14-i jelentése: MOL OHB 1849:7173. A Hatvani segítségére küldött és vele kiinduló erőkre I. Hatvani hadijelentését, *Gyalókey*: Hatvani, HK 1829. 511–512., Pesti Hirlap, 1849. június 13., Kovács fent hiv. jelentései, HL 48–49 30/534–536. – Csulak Dávid szereplését először Czetz említi, német kiad. 310. és magyar kiad. 151. Némi gyanura ad azonban okot, hogy Czetz Hatvani második támadását június elejére (!) teszi; tehát semmi biztosíték nincs arra, hogy itt nem téved; másrészt az, hogy a Brádra, majd Halmágra visszaérkezők között egyetlen 11. huszárezredbeli huszár nincs. Ez azonban mégsem kizáró ok, mert elképzelhető, hogy mindannyian elestek; másrészt a dévai ostromsereg jún. 2-i harcrendjében szerepel e huszárezred három századának összesen 77 embere. 1848–49. Történelmi Lapok, 1895. 128. A 16. honvédszászlóalj század Babóthy által történt átvételére I. Hatvani május 12-i jelentését, MOL HM ált. 1849: 15 069. (Megjegyzendő, hogy Inczedy későbbi létszámkimutatásaiban ez a század szintén nem szerepel). A forrásokban mindig csak „székely századként” emlegetett alakulat számát nehéz megállapítani. A Nagyágra kiküldött három század bizonyosan a 80. honvédszászlóaljhoz tartozott. Hatvani számadásaiban viszont a 2. székely zászlóalj 6. századára van utalás; ez a 77. honvédszászlóalj

- volt. Azonban ebből az alakulatból sem szerepel egyetlen ember sem Inczedy kimutásaiban; a dévai ostromsereg már említett jún. 2-ai harcrendjében viszont ott van 52 fő. Hatvani számadása: MOL HM ált. 1849: 25310. A menekültek részvételére l. *Kemény István* 66–67., *Csorba Simon* és *Rákosi József*. Közérdek, 1891. 39. szám.
37. A május 16–19-ei harcokra l. *Gyalóky*: Hatvani HK 1929. 511–514., *Dragomir* I. 181–182., Pesti Hírlap, 1849. jún. 13., *Bányay*, Hazánk III. 392–393., *Csorba Simon*, *Böloni Mikó* 69–71. *Baternay*, Történeti Lapok 1876. 584., *Moldován* I. 460–465., 504–505. és 534–535., *Kemény István* 66–68. és 70–71. *Rákosi József*, Közérdek, 1891. 39–40. szám. A sereg rekonstruálásánál fölöslegesnek tartottam külön szólni a román és cs. kir. forrásokról, mert Hatvani hadijelentése nagyjából pontosan ismerteti erejét. Megjegyzendő, hogy Ivanovich 1800, Iancu 2800 főre teszi, sorai között Rózsa Sándorral. – Hatvani gyáva magatartásáról a visszavonulásnál szól még egy, szemtanúi beszámolóik alapján Kossuthnak írott jelentés, MOL OHB 1849:7623.
38. Hatvani a vereség okairól: MOL OHB 1849:7473. (Inczedy, máj. 23.) és MOL Bm Rend. 1849. I. kútfő, 21. tét. (Kovách Ágoston, máj. 20. A veszteségekről legrészletesebb a Pesti Hírlap, 1849. jún. 13-i száma. A német légió veszteségeire: HL 48–49. 30534–536. és 33541. Ez utóbbi szerint csak 70 fő tért vissza; ám az előbbi adat pontos. Hatvani saját 200 emberéről: MOL HM ált. 1849:18 871. A május 26-ig visszaérkezettekre l. MOL OHB 1849:7567. (Inczedy jelentése). Péterffy jelentése: MOL OHB 1849:7531. (Forró ezredes jelentésében). Hatvani május 26-i becslésére l. Beliczay Ferenc főszolgabíró aznapi jelentését, MOL Hodossy-ír. 6. doboz. Hatvani június 4-ei becslése: Alföldi Hírlap, 1849. jún. 5. 57. szám. A „Honvéd” adata: máj. 28. 129. szám. Stein jelentésének kivonata MOL HM-iktatókönyvek, 1849:16 848. Bisztákra l. *Dragomir* I. 182. és II. 112. Iancu ír hat foglyul ejtett, és később Zalatnáról a magyarok által kiszabadított német légióról, *Moldován* I. 464. A havasi hadjárat során előkerültekre l. [*Gyalóky Jenő*]: Adalék az 1849-es „havasi hadjárat” történetéhez. HK 1939. 260. (Forró ezredes jún. 4-i jelentése).
39. Inczedy működésére l. Hegyesi Márton: Az utolsó zarándi hadosztály. 1848–49. Történelmi Lapok 1894. 58–59. (továbbiakban Hegyesi, 1848–49 Történelmi Lapok, 1894.) MOL OHB 1849:7565. és Kovách Ágoston két jelentését, (36. jz.) Május 21–23-ai működésére l. május 21-én Hodossyhoz intézett levelét. MOL Hodossy-ír. 6. doboz. és május 23-án Kossuthnak küldött jelentését, MOL OHB 1849:7473. Kossuth utasításai Czetznek: KLÖM XV. 325. és 329. A hadügyminisztérium értesítésére l. Gelich Rikhárd százados május 18-ai jelentését Klapkához, MOL R 295. Klapka György iratai, 1. csomó, 3. tétel dátum szerint. Czetz reagálását l. MOL OHB 1849:7272. Szent-Iványi reagálása: MOL Hodossy-ír. 6. doboz és MOL OHB 1849:7234. Hatvani második veresége hírének megérkezésére l. MOL HM ált. 1849:15 791. Elképzelhető persze, hogy 23-án még csak az újabb támadás híre érkezett meg és a vereség nem. A május 24-ei intézkedéseire és átiratokat l. MOL OHB 1849:7389. (A 2628/B irat eredeti tisztazata, fogalmazványa MOL HM ált. 163. doboz. Iktatatlan, 1849. május 24.) MOL OHB-iktatókönyvek, 1849:7381. Klapka reagálására l. még *Gelich* III. 107 és 407.
40. Inczedy és Kovách jelentéseinek visszatartására l. MOL OHB 1849:7567–7568. A minisztérium által küldött erősítésekre l. uo. 1849:7567., 7606. és 7809. Az Inczedy rendelkezésére álló egyéb erőkre l. uo. A románok akciói: *Moldován* I. 466., *Bányay*, Hazánk III. 393., *Dragomir* I. 182. és *Baternay*, Történeti Lapok, 1876. 584.
41. Bem és az abrudbányai vereség híre: *Szigethy Miklós*: Adatok a XI. zászlóalj történetéhez, tekintettel az erdélyi 1848–1849-kei eseményekre, Kolozsvár, 1868. 94. Megjegyzendő, hogy Bem már három nappal ezelőtt azt mondta a nála a románok megbékítésére ajánlkozó Nicolae Balcescunak, hogy „Van hadserege és ágyúja”. l. 1848–1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről, Bp., 1949. 174. Bem intézkedéseire l. Kossuth kormányzóhoz és Kemény Farkas ezredeshez írott leveleit, MOL OHB 1849:7484. Czetz intézkedéseire l. MOL OHB 1849:7531. A HM és Szent-Iványi reagálása uo. 1849:7606. és 7686. A havasi hadjárat történetére l. *Szilágyi Farkas* 324–334., *Jancsó Benedek*: A román nemzetiségi törekvések. II. k. 746–758., *Szigethy Miklós* i. m. 95–104., *Moldován* I. 466–480., 506–520. 537–541., *Heydte* 48–52. He-

- gyesi. Az addig megjelent irodalom és az aradi Csány-levéltár adatai alapján ismerteti az eseményeket Márki Sándor /Szilágyi Sándor szerk. A magyar nemzet története X. k.) 311–314., *Bányay*, Hazánk III. 393–396., *Dragomir* I. 182–187., A résztvevő erökre I. még [*Gyalóky Jenő*]: Adalék az 1849-i „havasi hadjárat” történetéhez. HK 1939. 258–260. Inczédy résztvevő erőire, szerepére és Keményhez intézett kérésére I. MOL OHB 1849:7809. és HM ált. 1849:23 151. Csapatái többségének a gyulafehérvái ostrom-seregbe való beolvadására I. annak június 16-ai, július 11-ei és 24-ei harcrendjeit, MOL Gyalóky-lt. 2. tétel No. 33. és 67. és MOL R. 14. Bem József iratai, 3. tétel. A havasi hadjárat hosszútávú kihatásaira I. *Gyalóky Jenő*: Az erdélyi hadsereg az oroszok betörése idején (1849. június 19–20.), *Történelmi Szemle*, 1915. 95–96., *uő.* Bem. Magyar Katonai Szemle, 1922. 491–492. és *uő.* Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán, Bp., é. n. 20–21. A havasi hadjáratl kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a Kováts Ignác őrnagy vezette 82. honvédezászlóalj egyik százada június 7. körül egy összecsapásban a román felkelőtől egy magyar nemzetiszín zászlót zsákmányolt, „Ne bántst a magyart” felirattal, „mi hihetően a Hatvani őrnagy zászlóaljé volt...” Honvéd, 1849. jún. 16. No. 146. Gabányi Alajos százados pedig az Abrudbányáról való kivonulással kapcsolatban tartotta szükségesnek megjegyezni: „Nem a szám, barátom, de a lélek teszi a sereg erejét s teszi a vezért. Hatvanival felkoncoltak volna bennünket az oláhok, Kemény Farkas alig egypár emberrel olyan pozíciókból verte ki őket, melyek egy századdal ezrek ellen lettek volna tarthatók”. *uo.* jún. 18. No. 147. Tény, hogy Kemény Farkas csapatai ugyanazon az útvonalon vonultak ki Abrudbányáról, mint Hatvani serege a második támadás után, s a román felkelőknek nem sikerült komoly veszteséget okozniuk a lőszer nélkül, szorongó harcoló magyar seregek.
42. A Csanády rendelkezésére álló erökre I. MOL OHB 1849:7809. és a június 9-ei nagyhalmgyai összecsapásról szóló jelentését, MOL H 9. Belügyminisztérium. Elnöki iratok (továbbiakban BME) 1849:224. Német fordításban, illetve magyarra visszafordítva a Közlöny nyomán ismerteti *Czetz* német kiadás 308., magyar kiadás 150. – Jellemző az eredeti jelentést beküldő Beöthy Ödön bihari főispán kommentárja: „... adja Isten, ne érijük mását az abrudbányai eseménynek!” Simonffy békeakciójára I. *I. Tóth Zoltán*: Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848–1849-ben... Kossuth- emlékkönyv II. k. 332–333. és *Spira*: Drágos 260–261. Gozman levelét közli 1848–1849. évi iratok... 192–193. lencu választát közli *Cornelia Bodea*: 1848 la romani. O istorie in date si marturii, II. k. Bucuresti, 1982. 1093–1095. Kemény Farkas nem nagyon szerencsés hangvételű felhívását közli *Dragomir* II. 115–116. A román felkelők Vladutiui által megfogalmazott választát I. *uo.* 267. és *Deák*: 1848... 377–378. Kossuth május 11-ei levelének egy hitelesített másolatát közli *Dragomir* II. 112–113. Simonffy július 2-ai jelentése a békekisérletről: MOL OHB 1849:8924. és BME 1849:444. Kossuth választát közli *Deák*: 1848... 394–397. és KLÖM XV. 661–664. Simonffy ezt követően tett lépéseire I. *Deák*: 1848... 403–404. és július 31-én Kossuth kormányzóhoz ill. Szemeréhez intézett jelentéseit; előbbi július 3-ai dátummal közli V. *Waldapfel Eszter* IV. k. (Bp., 1965) 159–160., utóbbi I. MOL BM Közös, Vegyes 1849. 23. doboz, d. sz.
43. Zaránd megye 1849. júniusi újabb kiűrtésére I. MOL BM Közös, Vegyes, 1849. 23. doboz, 1849. június 17. Ribiczei Ferenc alispán jelentése, MOL H 19. Belügyminisztérium, Szegedi iratok. No. 4039., 4054., 4127. Simonffy visszavonulására I. az előző jegyzetben hivatkozott júl. 2-ai leveleit. További működésére I. *uo.* a júl. 31-ei leveleket és MOL H 19. BM Szegedi iratok Iktatatlan, 1849. júl. 27. Inczédy működésére I. Hegyesi, 1848–49. *Történelmi Lapok* 1894., MOL H 147. Vegyes iratok. 12. doboz. Az aradi várparancsnokság iratai. 1849. júl. 28-ai jelentés. és HL 48–49. 41/134. A 141. zászlóalj két századára I. Marzsó Imre alezredes jelentését Görgeihez, 1849. aug. 13. MOL P 295. Az Gergey-család levéltára, b46. fasc. Az Inczédy vezette csapatok felbomlására I. *H[einrich] v[on] N[eidhardt]*: Bericht über die Kriegs-Operationen der Russischen Truppen gegen die Ungarischen Rebellen im Jahre 1849. Berlin, 1851. III. k. 82–83. és 89., *Ramming*: Der Feldzug in Ungarn... 432. és 434. Hegyesi, 1848–49. *Történelmi Lapok* 1894. *Neidhardt* 1200, *Ramming* 2000 főre teszi a csapat létszámát; az előbbi látszik hitelesebbnek.

44. Hatvani jószerzési jelentésére l. MOL HM ált. 1849:25 310. Vaskóhi tartózkodására l. Sughó László szolgabíró 1849. május 24-ei jelentését Hodossyhoz, MOL Hodossy-ir. 6. doboz. (E jelentés mellett található 136 abrudbányai menekült névsora is). Buteanu Kovácsnak történt átadására l. MOL OHB 1849:7173., felakasztására l. uo. 1849:7623., *Dragomir* l. 180–181. és *Bányay*, Hazánk III. 392., *Moldován* I. 465., *Kemény István* 66., *Baternay Imre*, Történeti Lapok, 1876. 583., *Rákosi József*, Közérdek, 1891. 40.
45. Inczedy a Hatvani-csapat létszámáról: MOL OHB 1849:7567. A sebesült tisztekre l. Mosóczi János jelentését Török Gábor aradi kormánybiztoshoz, MOL H 112. Török Gábor kormánybiztos iratai. 5. doboz. No. 2369. és *Bona Gábor*: Kossuth Lajos kapitányai, Bp., 1988. 83. és 110. A felvett pénzre l. MOL HM ált. 17 982., 21 223., 21 819. és 25 310. és H. 89. Hadügyminisztérium. Vegyes iratok. 8. doboz. A Hatvani-szabads csapat iratai. (továbbiakban HM Vegyes, Hatvani-szcs.) Ezúton mondok köszönetet Csikány Tamás barátomnak, aki felhívta figyelmemet erre az iratanyagra. Az Inczedy-dandár május 29-i kimutatását l. HL 48–49. 3474. és 31/101., közli *Berkó István*: Az 1848–49-ei magyar hadsereg létszáma, Magyar Katonai Közlöny, 1929. 799. A június 6-ai adat: MOL OHB 1849:7809. Csanády jelentése: MOL BME 1849:224. Hodossy és Dömsödy levélváltása. MOL Hodossy-ir. 7. doboz (jún. 3.) és 8. doboz, No. 1363. Reviczky csapatának honvéddé alakítása: MOL OHB 1849:7567. A Hatvani-szabads csapat további sorsára l. uo. H. 89. HM Vegyes. 8. doboz. Hatvani szcs. és Marzso Imre 43. jsz.-ben hiv. jelentését.
46. Péterffy századának Dévára érkezésére l. MOL OHB 1849:7531. Május 26-ai kérvénye: MOL HM ált. 1849:18 875. (OHB-iktatószáma 1849:7875). Jún. 2-ai kérvénye, Bem, Forró Elek és a HM intézkedése uo. 1849:19 785. A század létszámára l. Forró jún. 2-ai harrendjét (közli 1848–49. Történelmi Lapok, 1895, 128.); az erdélyi hadsereg jún. 18-ai harrendjét (MOL Gyalókéy-lt. 2. tét. No. 6.); jún. 20-ai harrendjét (közli 1848–49. Történelmi Lapok, 1894. 206–207.) és júl. 20-i harrendjét, HL 48–49. 38/312. Forró júl. 24-ei harrendjét l. HL Abszoluzizmuskori iratok. Pesti cs. kir. haditörvényszék. 1851–1062. Stein Miksa ezredes pere. 99–100. f. Hatvani kísérlete szabads csapata át-szervezésére: MOL HM ált. 1849:18 871. és 19 632.
47. A román tisztviselők és értelmiségiek levele: MOL OHB 1849:7623. A „Honvéd” vélekedése: 1849. május 28. No. 28. A többi lapoké: Pesti Hírlap, 1849. május 31. No. 55. Esti Lapok (Pest), 1849. jún. 5. No. 2., újraközli *Jókai Mór*: Cikkek és beszédek III. k. S. a. r. *Szekeres László*. Bp., 1980. 290–292. Az abrudbányai katasztrófa keltette indulatokra l. még Alföldi Hírlap, 1849. jún. 3. No. 56. Kolozsvár, május 25. c. tudósítása. A hiányos tájékoztatás miatt még a román politikusok, így a magyarországi Gozman és a havasalföldi Balcescu is csak annyit tudott az eseményekről, hogy a felkelők Drágot megölték „minden magyarral együtt”. Sőt, maga Gozman úgy nyilatkozott a felkelőkről, hogy „nem bánom, meg is nyúzhatják őket, nem szólok többé egy szót mellettük, mert bűn volna”. l. erre *Hunfalvy Pál*: Napló 1848–1849. S. a. r. *Urbán Aladár*. Bp., 1986. 266–267., 1848–1849. évi iratok... 175. – Itt kell megjegyeznünk, hogy a sajtótudósításokban többször előfordul a Hatvani „kincsvágyára” való utalás. Ugyanezt a vádat ismétli meg Ribitzei Ferenc zarándi alispán is, Szent-Iványi Károly erdélyi országos biztoshoz írott jún. 15-ei jelentésében. Nem tudjuk, hogy az utalás pontosan mire vonatkozik. Hatvani az első abrudbányai bevonulás alkalmával állítólag 12000 aranyforintot vett át Frenld Ferenc abrudbányai „bányanagytól”. l. erre *Heyde* 45. Erről iratot nem találunk. Egy OHB-iktatókönyve bejegyzés szerint Hatvani május 12-én terjesztette fel Frenld jelentését „Jánk oláh rablófőnök által az ottani bányában tett” rablásokról. 1849:7137.
48. Boczkó véleménye: MOL BM Közös, Vegyes 1849. 940B. Szent-Iványi: MOL OHB 1849:7873. Érdemes itt idézni Ribitzei Ferencnek az előző jegyzetben hivatkozott jelentését is: Hatvanié „azon herostratusi dicsőség, hogy egész Zaránd megyében – Boicát kivéve – nincsen egy lerombolatlan s felégetetlen lak, melyet egy magyar ajkú is tulajdonának vallhatna, őt nevezi számtalan szülő, férj, nő gyerek kedvesei gyilkosának. Bátor állíthatni, ha másodszer Abrudbányára való bevonulás nem történik, Zaránd nem jutott volna jeleni zoimorú helyzetében”. Kossuth Bemhez: KLÖM XV. 402–403. A „hadtest” szó használatra valószínűleg abból ered, hogy a zarándi dandár hivatalos neve „Magyarországi Hadsereg 9-ik testületi osztály balszárny” volt.

49. A HM május 23-ai, Korponay János ezredes által fogalmazott átiratát l. MOL HM ált. 1849:15 791. Megérkezést tanúsítja az iktatókönyvi bejegyzés MOL OHB-iktatókönyvek, 1849:7337. A bejegyzésben utalás van a 6826K. iktatószámú iratra; azaz Kossuth május 11-ei, Hatvanihoz intézett utasítására. Szemere valószínűleg Kossuth magyarázatát ismertette az országgyűlés 1849. július 25-ei zárt ülésén amikor azt mondta, hogy „a kormányzó parancsolata (...) csak oda utasítá Hatvanit, hogy önféjétől mit sem tehet, hanem függ felsőbb tisztjeitől; ezek pedig határozottan eltiltották neki az előnyomulást”. *Hunfalvy* 303. Hatvani Debrecenbe érkezésére l. MOL HM ált. 1849:17 581. és 17 746. Hatvani – *Rákosi József* kései visszaemlékezése szerint – már a második abrudbányai vereség után, Zimbrón sérült meg, amikor lovával nekivágott egy ökrös szekérnek. Közérdek, 1891. 40. szám.
50. *Gelich* adataira l. a 24. jegyzetet. A vizsgálatra l. *Gelich* III. 107. Gelich önmagára utalva írja le, hogy a hadügyminisztérium tábornoki osztályán egy századosnak kellett intéznie „az indulási és elhelyezési iroda” ügyeit, neki kellett vinnie a hadműködési naplót és a harcrend változásait is neki kellett regisztrálnia; „és mellesleges foglalkozásul még az állások helyreigazítása a Schedius-féle nagy térképen, mely egy asztalra volt kifeszítve, jelző-tűk által az időnkint érkező csata- és ütközet-jelentések szerint is az ő teendőihez tartozott”. II. 262. Ha pedig ez így volt, nyilván tudnia kellett Csutak főhadiszállásának Brádra történt áttételéről is. Hatvani leveleit a HM-hez l. MOL HM ált. 1849:19 632., 21 036., 22 400., 22 452. A tábornoki osztályhoz írott beadványa uo. 1849:18 871. (2926B. alatt iktatva). Levele az Alföldi Hírlapban 1849. jún. 5. No. 57.
51. Szabó Imre átirata Kossuth kormányzóhoz: MOL OHB 1849:8197. Kossuth válaszát l. KLÖM XV. 610. A Hatvani ellen folytatott másik három vizsgálatra l. MOL HM ált. 1849:21 819., 22 452. és HM Iü. 5. doboz. No. 2438. A HM tábornoki osztálya intézkedése uo. No. 2630. Érdekességként megjegyzendő, hogy a HM igazságügyi osztálya vizsgálatot folytatott még az Inczedy és Kovách Ágoston jelentését Nagyváradon vizsgáló Kun István, Hatvani-szabadcsapati főhadnagy ügyében is, aki állítólag „az abrudbányai közelebb történt szerencsétlen csata alkalmával többrendű holmikat raboltatott el, melyek közt drága ékszerek is foglaltatnak...” uo. No. 2573, Hatvani jún. 22-ei beadványát l. MOL HM ált. 1849:22 400. Levele a térparancsnoksághoz: MOL H 147. Vegyes iratok. 12. doboz. Térparancsnoksági iratok. Hatvani ügye a szegedi zárt üléseken: *Hunfalvy* 299., 302–305. és 318. A HM július 21-ei intézkedése: MOL HM Iü. 6. doboz. No. 2630.
52. 1849 utáni sorsára l. *Kovács Zsigmond*. Pár adat Hatvani őrnagy életéből. Igazmondó, 1871. 5. szám. Részvétele a függetlenségi szervezkedésben: *Lukács Lajos*: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867. Bp., 1955. 118–119. és 123. A lányának adott segélyre l. MOL K 57. BM Hv sa. 1867:910.

*Róbert Hermann: Der Freischarkommandant
Imre Hatvani und die Katastrophe in Groß-Schlatten*

Die Abhandlung beschäftigt sich mit einem der wichtigsten Ereignissen der Geschichte der Nationalitätenfrage in Ungarn 1848–49, mit dem Scheitern der ungarisch-rumänischen Versöhnung im Mai 1849. Ihr Held ist aber weder der friedsuchende Ioan Drágos, der rumänische Abgeordnete des ungarischen Parlaments noch Avram Iancu, der Führer der rumänischen Aufständischen, sondern der Freischarkommandant Imre Hatvani, der mit einem unnötigen Angriff den Frieden vereitelte. Die Studie stellt die Wandlung der Kriegslage in den Komitaten Zaránd und Alsó-Fehér von Februar bis Mai 1849 dar. Es wird ausführlich das schlechte Verhältnis zwischen dem Major Kálmán Csutak, der militärische Kommandantur versah, und dem Regierungskommissar György Sántha abgehandelt. Der letztere war nämlich einer, der verursachte, daß im Mai 1849 Csutak von der Spitze der Zaránder ungarischen Brigade abgesetzt wurde und die Kommandantur Imre Hatvani – zur Zeit ohne jeden Rang – anvertraut wurde. Der Aufsatz stellt fest, daß Hatvani den Angriffsbefehl nicht von Kossuth, sondern von dem von Bem betrauten Obersten János Bánffy erhielt. Hatvani wußte zugleich, daß die ungarisch-rumänischen Verhandlungen gut vorwärtsgingen und von strategischem Gesichtspunkt gesehen den Eingriff nichts rechtfertigt. Er attackierte doch, um schnellen Erfolg zu produzieren, ihm drohte nämlich wegen früherer Amtsmißbräuche eine Untersuchung. Eingehend erörtert die Studie die Geschichte der zwei Anfälle gegen die Stadt Groß-Schlatten, rekonstruiert die Zusammenstellung der daran teilnehmenden Truppen und letztens beschäftigt sich mit der darauffolgenden Ausbreitung des rumänischen Aufstandes, mit dem walachischen Feldzug und dessen schädlichen Folgen. Der Autor gibt einen kurzen Ausblick auf den Schicksal der Freischar von Hatvani und der Zaránder Brigade und auch auf den von Imre Hatvani, der nach der Niederlage abgesetzt wurde. Ein Grund für die Katastrophe war – so stellt der Autor fest –, daß die Mitarbeit zwischen der höheren militärischen und politischen Führung nicht im genügenden Maße funktionierte.